

The Place of Imagination in Moral Education based on Kant's View

Milad Jamili¹ | Khosrow Bagheri Noaparast² | Narges Sadat Sajjadih³

1. Corresponding Author, PhD Candidate in Philosophy of Education, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. E-mail: miladjamili@gmail.com
2. Professor of Philosophy of Education Department, University of Tehran. Tehran, Iran. E-mail: khabagheri@ut.ac.ir
2. Assistant Professor of Philosophy of Education Department, University of Tehran. Tehran, Iran. E-mail: sajjadih@ut.ac.ir

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received 22 July 2022

Received in revised 17 August
2022

Accepted 28 August 2022

Published online 22 September
2022

Keywords:

imagination, moral
imagination, moral education,
Kant.

In his writings and theories, Kant refers to three imaginations, each of which has a clear definition and a recognized purpose, and which can be considered in their ability for general synthesis. three types of imagination are productive, reproductive, and creative.

Based on the method of transcendental analysis, it is shown that there are necessary conditions in the relationship between imagination and ethics. In the first transcendental analysis, it was found that the necessary condition for the moral action of goodwill and the necessary condition for the realization of goodwill is creative imagination. In the second analysis, it was concluded that the necessary condition for the realization of the absolute is the power of imaginative imagination, and in another statement, it was concluded that the necessary condition for the Categorical imperative is the imagination. In the third analysis, it was found that the Categorical imperative is the possibility of the absolute possibility of using the imagination by a thought experiment.

Based on the Deductive method, three Deductives were obtained. In the first philosophical Deductive conclusion, it was concluded that for moral education, one must cultivate the imagination. In the second Deductive conclusion was reached that for empathy or any kind of moral education in the sense of the Categorical imperative, one must cultivate imagination. In the third Deductive conclusion, it was concluded that the method of thought experimentation should be used to cultivate the imagination for moral education (moral imagination).

Cite this article: Jamili, Milad; Bagheri Noaparast, Khosrow; Sajjadih, Narges Sadat. (2022). The Place of Imagination in Moral Education based on Kant's View. *Journal of Philosophical Investigations*, 16 (39), 1-26. DOI: <http://doi.org/10.22034/jpiut.2022.52650.3319>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

DOI: <http://doi.org/10.22034/jpiut.2022.52650.3319>

Extended Abstract

Introduction

One of the important problems of moral education is why educated people do not always morally as they should. In moral philosophy, this is referred to as the gap between knowledge and practice. Many moral philosophers have proposed several explanations for this gap. Regarding the lack of imagination as the main cause of this gap, the authors endeavor to conceptualize several problems of moral education.

But the critical question here is: What is imagination? We are engaged in the imagination when we think about the future, want to explain something, or recall a topic, object, or problem. Indeed, all conditional sentences that begin with the word "if," and we use many of them every day, are based on our imagination. This way of thinking about imagination has attracted a large number of philosophers, the most important of whom are Kant, Coleridge, Bachelard, Fichte, Schelling, Heidegger, Kierkegaard, Nietzsche, Camus, Sartre, Althusser, Lacan, and Derrida.

Considering some critical roles of imagination in human life like bridging the gaps, enabling humans to see themselves beyond what is here and now, and bringing them to the richer layers of the meaning that give our human world its texture, one can see that imagination has had a fundamental role in Kantian thought system (Matherne, 2016, p. 66). In Kant's opinion, the imagination is placed among other cognitive faculties. Therefore, imagination has been important for Kant, both in the Critique of Pure Reason and in the Critique of the Power of Judgment, as well as in other works following these two critiques. Another interpretation is that while in the first critique, the imagination is fully compliant with the understanding, in the third critique, it has a free position.

Despite several definitions of the imagination in Kant's view, they have had a logical order. Kant mentioned three kinds of imagination in his works and thoughts, each of which had a specific definition and a special function. However, we can consider the ability of "Synthesis" as the common core of these several definitions

While productive imagination is the power to determine sensitivity a priori and to synthesize intuitions according to categories based on Schematism, reproductive imagination is the power of following the sensory empirical laws and its main function is the association of empirical inputs, and creative imagination is the power to be free from understanding and has a free function to create its unique ideas.

Conclusion

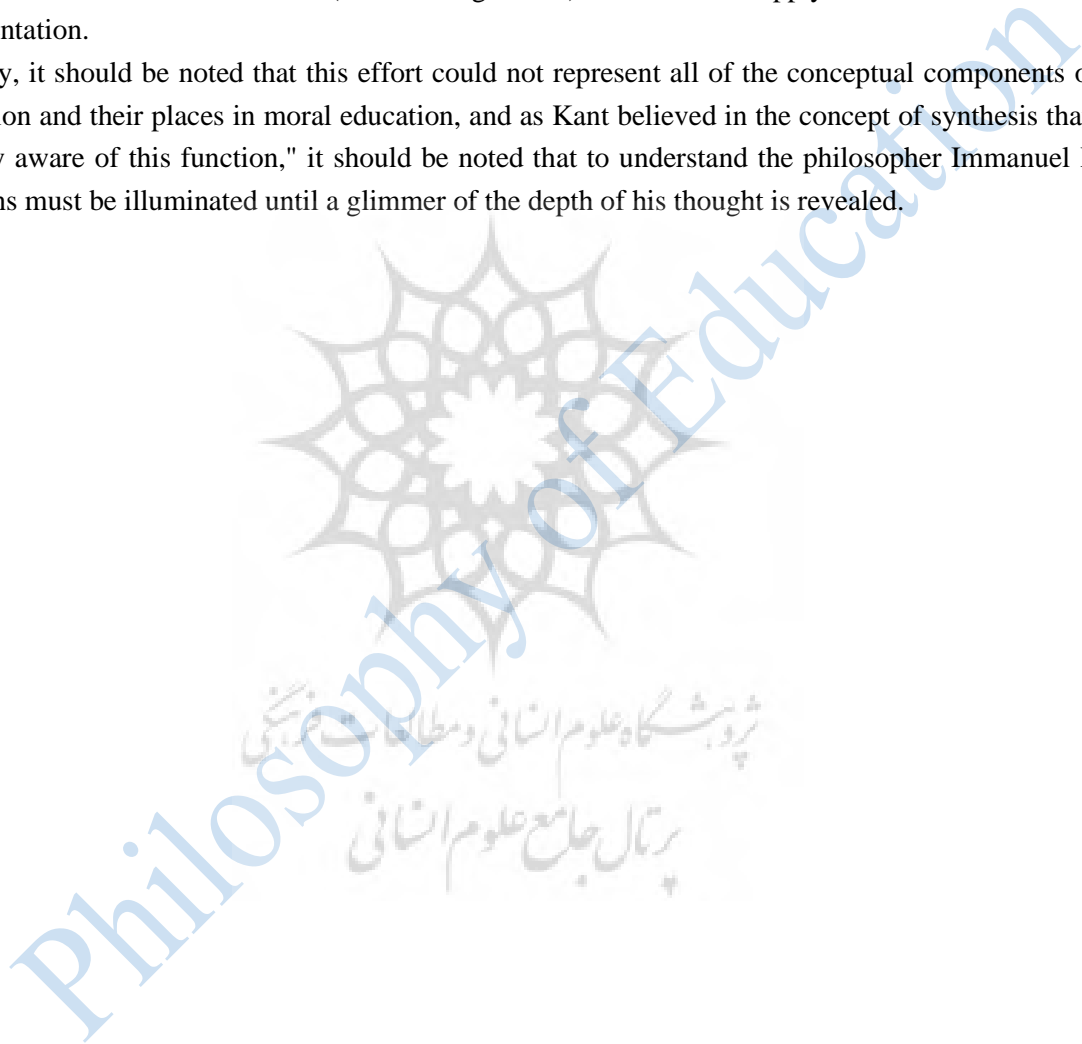
The problem of this research is related to the gap between theory and practice in moral education based on Kant's view. We can speak about three kinds of imagination (productive, reproductive, and creative) in Kant's view and works. However, we can assume a common core among them is called the ability to synthesize.

Applying the transcendental analysis method, we inferred that there are necessary conditions for moral actions. In the first transcendental analysis, we found that the necessary condition of moral action is goodwill, and the necessary condition for the realization of goodwill is the creative imagination. In the second analysis, we concluded that the necessary condition for the realization of the Absolute imperative(?)

is the power of imagination. In another word, it was concluded that the necessary condition of the Categorical imperative is the imagination. In the third analysis, we found that the Categorical Imperative is the possibility of the absolute possibility of applying the imagination in a thought experiment.

Based on the Philosophical deduction method, three Deductives were obtained. In the first philosophical deductive conclusion, we concluded that for moral education, one must cultivate imagination. In the second one, we expressed that for empathy or any kind of moral education in the sense of the Categorical imperative, one must cultivate imagination. In the third one, we concluded that for cultivating the imagination for moral education (moral imagination) one should apply the method of thought experimentation.

Finally, it should be noted that this effort could not represent all of the conceptual components of the imagination and their places in moral education, and as Kant believed in the concept of synthesis that "we are rarely aware of this function," it should be noted that to understand the philosopher Immanuel Kant, many pens must be illuminated until a glimmer of the depth of his thought is revealed.

جایگاه تخیل در تربیت اخلاقی از منظر کانت

میلاذ جمیلی^۱ | خسرو باقری نوع‌پرست^۲ | نرگس سادات سجادیه^۳

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری فلسفه تربیت، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: miladjamili@gmail.com

۲. استاد گروه فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: khabagheri@ut.ac.ir

۳. استادیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: sajjadieh@ut.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

مسئله پژوهش پیش‌رو شکاف میان نظر و عمل در اخلاق و عدم وضوح جایگاه تخیل در تربیت اخلاقی است. هدف کلی این پژوهش مشخص کردن جایگاه تخیل در تربیت اخلاقی کانت است. کانت از سه تخیل (تولیدی، بازتولیدی و خلاق) در آثار و اندیشه خویش سخن به میان آورده است که هر یک دارای تعریفی مشخص و کارکردی متمایز است. با این حال می‌توان وجه اشتراک هر سه تخیل را در قابلیت ترکیب به معنای کلی آن دانست.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۳۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۵/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۰۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۶/۳۱

بر اساس روش تحلیل استعلایی یا فرارونده در قالب سه تحلیل نشان داده شد که میان تخیل و اخلاق، شروط لازمی وجود دارد. بر اساس تحلیل اول، شرط لازم عمل اخلاقی اراده خیر است و شرط لازم تحقق اراده خیر، تخیل خلاق است. در تحلیل دوم نتیجه شد که شرط لازم برای تحقق امر مطلق، قدرت تصویر سازی خیال است و در بیانی دیگر نتیجه گرفته شد که شرط لازم تحقق امر مطلق، قوه تخیل است. در تحلیل سوم چنان نتیجه شد که شرط لازم امکان امر مطلق استفاده از تخیل به وسیله آزمایش فکری است.

بر اساس روش استنتاجی و در قالب سه استنتاج جایگاه تخیل در تربیت اخلاقی نشان داده شد. در اولین استنتاج نتیجه گرفته شد که برای تعلیم و تربیت اخلاقی باید به پرورش تخیل پرداخت. در دومین استنتاج به حاصل آمد که برای همدلی یا هر نوع تربیت اخلاقی به معنی امر مطلق، باید به پرورش خیال‌ورزی پرداخت. در سومین استنتاج چنان نتیجه شد که برای پرورش تخیل به جهت تعلیم و تربیت اخلاقی (تخیل اخلاقی) باید از روش آزمایش فکری استفاده کرد.

کلیدواژه‌ها:

تخیل، تخیل اخلاقی، تربیت اخلاقی، کانت.

استناد: جمیلی، میلاذ؛ باقری نوع‌پرست، خسرو؛ سجادیه، نرگس سادات. (۱۴۰۱). جایگاه تخیل در تربیت اخلاقی از منظر کانت. پژوهش‌های فلسفی، ۱۶ (۳۹): ۱-۲۶.

DOI: <http://doi.org/10.22034/jpiut.2022.52650.3319>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

مقدمه

اگر به فراسوی تاریخ تعلیم و تربیت نظر افکنیم و در پی یافتن ریشه‌های مشترک میان تمامی مکاتب و آرا تربیتی برآییم، آنچه مشترک میان تمامی آنان خواهد بود، مسئله لزوم پرداختن به ارزش هاست. اما با همه پیشرفت‌های چشمگیری که در زمینه علم و تکنولوژی رخ داده است، پیشرفت قابل ملاحظه‌ای در زمینه اخلاق رخ نداده و عمل آدمی در زمینه اخلاق رو به افول می‌رود. بنابر همین دلیل، پرورش فضیلت‌های اخلاقی یکی از مهم‌ترین هدف‌های جوامع بشری از دیرباز تاکنون بوده است (Halstead & McLaughlin, 2005; Matarazzo et al., 2008).

اگرچه برخی از اندیشمندان تعلیم و تربیت نظیر پیتززا^۱، اوک شات^۲ و هرست^۳ وظیفه اصلی تعلیم و تربیت را انتقال موضوعی ارزشمند با نیت و شیوه‌ای اخلاقی می‌دانند (زیباکلام، ۱۳۹۰)، اما این چالش که چرا گاهی خروجی تعلیم و تربیت نمی‌تواند در عمل، آنچنان که باید نقش خویش را ایفا کند، یکی از مسائل مهم تربیت اخلاقی^۴ است. این مسئله در فلسفه اخلاق با عنوان شکاف میان نظر و عمل شهرت یافته است. فیلسوفان اخلاق دلایل متعددی برای این شکاف ذکر کرده‌اند که به طور اختصار می‌توان به نداشتن علم اخلاق، ضعف اراده، خودفریبی، ضعف در قوه تخیل^۵ و... اشاره کرد. از آنجایی که حاصل موفق یک نظام تربیتی و اخلاقی در عمل آدمی نمود پیدا می‌کند، وجود این شکاف ممکن است باعث ناکارآمدی نظریات تربیتی و مکاتب اخلاقی گردد. نویسنده می‌کوشد با بررسی یکی از مهمترین دلایل این شکاف یعنی فقدان قدرت تخیل، نگاهی فلسفی به علت مسائل و مشکلات تربیت اخلاقی داشته باشد.

اما به راستی تخیل چیست؟ وقتی به آینده فکر می‌کنیم و یا وقتی می‌خواهیم چیزی را توضیح دهیم و یا آن گاهی که در حال به یاد آوردن موضوع، شی یا مسئله‌ای هستیم، درگیر تخیل ایم. به راستی تمام جملات شرطی که با واژه "اگر" شروع می‌شوند و هر روزه شمار بسیاری از آن جملات را به کار می‌بریم، همه و همه بر مبنای خیال و خیال‌ورزی استوارند.

موضوع تخیل موضوع بسیار مهمی در تاریخ اندیشه بشری بوده است، این مسیر اندیشه‌ورزی درباره تخیل، شمار زیادی از فیلسوفان را معطوف به خود می‌کند که می‌توان از مهمترین آنان به کانت، کالرینج، باشلار، فیخته، شلینگ، هایدگر، کی‌یرگور، نیچه، کامو، سارتر، آلتوسر، لاکان و دریدا اشاره کرد (Kearney, 2003).

ایمانوئل کانت^۶ فیلسوف گرانقدری است که نظام فلسفی کاملی را درباره انسان ارائه داده است و از این رو، او را جزء آخرین فیلسوفان نظام‌ساز می‌دانند. او از یک طرف با طرح تاثیر مقولات پیشین در مسئله شناخت، امکان شناخت آدمی را دچار انقلابی عظیم نموده و از طرفی دیگر با طرح پرسش‌هایی از بنیاد مابعدالطبیعه اخلاق، نظام مهمی را برای اخلاق تبیین می‌نماید.

کانت فیلسوفی است که بیشترین تاثیر را در عالم فلسفه داشته به طوری که با طرح مسئله اختیار می‌کوشد رهیافتی به یکی از پیچیده‌ترین مسائل اخلاق، یعنی مسئله عمل اخلاقی و ضعف اراده داشته باشد. به عقیده وی مسئله واقعی علت عمل‌های اخلاقی این نیست که آیا علت عمل من، در درون من است یا بیرون من، بلکه این است که آیا اکنون در کنترل من است یا نه (رولف، ۱۳۹۶). باید دانست که نظام فلسفی کانت، هم به مسئله اخلاق و اراده اخلاقی پرداخته و هم جایگاه تخیل را در مسئله شناخت مورد توجه قرار داده است. راجر سالیوان^۷، در کتاب خود بیان می‌دارد که کانت از یک طرف مدعی آن است که هیچ چیز برتر از منش نیک اخلاقی نیست و این تنها چیزی است که همیشه بی قید و شرط خوب است و از طرف دیگر درک این مطلق بودن خوبی را بر اساس عقل می‌داند (سالیوان، ۱۳۸۰: ۶۳-۶۹). بنابراین از آنجایی که کانت در سراسر آثار اخلاقی‌اش قائل است که موضوعات فلسفه اخلاق باید به نحو پیشینی^۸ بررسی شوند و علم اخلاق مستلزم تحلیل مفاهیم اخلاقی است (جانسون، ۱۳۹۵: ۱۸-۱۶). می‌توان انتظار داشت که درک مفاهیمی همچون اراده خوب، خودآیینی، عمل از برای وظیفه، امر مطلق اخلاقی، فضیلت

1. Peters

2. Oakeshott

3. Hirst

4. Moral Education

۵. به عنوان نمونه، هانا آرنست فیلسوف اخلاق و متفکر آلمانی تبار آمریکایی مهمترین علت شکاف میان نظر و عمل اخلاقی را مسئله تخیل می‌داند. او در مطالعه و تحقیق خود بر روی آدولف آیشمان، افسر رژیم هیتلر، ضعف تخیل را عامل اصلی جنایات می‌داند.

6. Immanuel Kant

7. Roger J. Sullivan

8. A Priori

و دوراندیشی که جزء مهمترین موضوعات وی در فلسفه اخلاق هستند، تحت تاثیر شناخت باشند. بنابراین می‌توان از نقش و اهمیت جایگاه تخیل (به عنوان عضو مهم در مسئله شناخت) در این باره سخن به میان آورد. به عنوان نمونه برنارد فریدبرگ^۱ استاد دانشگاه دوکین در کتاب مشهور خود با نام؛ *تخیل در نقد عقل محض کانت*^۲ می‌نویسد «وقتی می‌خواهیم از مفهوم نیک و بد سخن به میان بیاوریم، این مفاهیم از پیش داده نمی‌شوند بلکه توسط تخیل و تحت هدایت قانون اخلاقی، ساخته می‌شوند» (Freydberg, 2005: 79).

فریدبرگ در انتهای کتاب خود، درباره جایگاه تخیل در فلسفه اخلاق کانت می‌افزاید «اصول اخلاقی در تطابق با قوانین اخلاقی نیازمند تخیل است، از آنجایی که این انطباق شامل عبور از یک قلمرو (فاهمه) به قلمرو دیگری (محسوسات) است، که متفاوت است، پس بنابراین نیازمند تخیل می‌باشد» (Ibid: 125). به عنوان نمونه دیگر، سامانتا ماترن^۳ استاد فلسفه در دانشگاه هاروارد، در هندبوک فلسفه تخیل^۴ درباره جایگاه تخیل در فلسفه اخلاق کانت معتقد است؛ که «تخیل به ما کمک می‌کند تا ببینیم چگونه می‌توانیم به عنوان عوامل اخلاقی در جهان معقول تأثیر بگذاریم» (Matherne, 2016: 64). بنابراین پر واضح است که تخیل در فلسفه اخلاق کانت نقشی مهم دارد، اما چگونگی ارتباط آن با امر مطلق مسئله‌ای است که باید به آن پاسخ گفت. درک مسئله تخیل در اندیشه کانت مسئله‌ای ضروری و مورد اهمیت است. همچنین عملکرد عملی تخیل نیز، توانایی زیادی برای روشن کردن رابطه پیچیده بین وضعیت انسانی و خواسته‌های اخلاقی ما دارد. بنابراین، این مبحث پتانسیل زیادی برای بررسی نقش ویژه تخیل در ایجاد وحدت بین عقل نظری و عملی دارد (Ostarcic, 2006) که باید به آن پرداخته شود. بنابراین می‌توان کانت را یکی از مهمترین فیلسوفانی دانست که نظامی سازوار میان تخیل و اخلاق بر قرار کرده است. لذا اندیشه‌های وی در بحث تخیل و اخلاق می‌تواند راه وردی برای حل مسئله شکاف میان نظر و عمل، در تربیت اخلاقی معطوف به تخیل باشد. لازم به ذکر است که درباره ارتباط تخیل و کانت مقالات زیر نوشته شده است:

- ماحوزی (۱۳۸۸) جایگاه تخیل را به عنوان امر سوم و واسطه‌ای پیشینی می‌داند که دارای کارکردهای متعددی از جمله وحدت دهی به کثرات حسی، تالیف مفهوم‌ها و شهودها به مدد زمان و... می‌داند.
- ریخته‌گران و قمی (۱۳۸۹) تلاش می‌کنند تا تخیل و فاهمه را در نقد اول و سوم بررسی کرده و تفاوت این دو نقد را واضح نمایند.
- فولادی (۱۳۹۳) با بررسی جایگاه خیال در نقد اول نشان می‌دهد که خیال از سویی در بحث استنتاج استعلایی مقولات فاهمه دخیل است و از سوی دیگر امر شاکله‌سازی به مدد آن ممکن می‌گردد.
- سلمانی و حاج رشیدیان (۱۳۹۷) نشان می‌دهند که کارکرد تخیل فراهم آوردن عینیت است که هم شامل احکام متعین شناختی مربوط به فاهمه بوده و هم شامل احکام تاملی زیباشناختی است.

اگرچه وجه اشتراک مقالات فوق نشان دادن جایگاه تخیل در آثار کانت است، با این همه در هیچ یک از مقالات مذکور جایگاه تخیل در اخلاق کانت بررسی نشده است. این مقاله می‌کوشد تا با بررسی دیدگاه‌های ایمانوئل کانت رهیافتی فلسفی به نقش تخیل در تربیت اخلاقی داشته باشد. برای رسیدن به این مهم لازم است که ضمن بررسی و تبیین تربیت اخلاقی از منظر کانت، نقش تخیل در این مسئله بررسی شود. بنابراین در گام اول، لازم است تا به توصیف فلسفه اخلاق وی همت گمارده و جایگاه تخیل را در آن مشخص نمود. سپس در گام دوم به امکان و چگونگی تربیت اخلاقی مبتنی بر تخیل از منظر کانت نظر افکند. با این حساب در گام اول ضمن استفاده از روش تحلیل استعلایی یا فرارونده^۵ به توصیف فلسفه اخلاق کانت پرداخته و ضمن مشخص کردن شرایط لازم تخیل به تبیین جایگاه تخیل در فلسفه اخلاق کانت پرداخته خواهد شد. در گام دوم به شیوه استنتاجی^۶ عمل شده است. یعنی با ایجاد قیاس عملی در موضوع اخلاق و تخیل، به استنتاج درباره «تربیت اخلاقی مبتنی بر تخیل از منظر کانت»

1. Bernard Freydberg

2. Imagination in Kant's Critique of Practical Reason

3. Samantha Matherne

4. The Routledge handbook of philosophy of imagination

5. Transcendental analysis

6. Deductive

پرداخته شده است. رهاورد این موضوع مشخص شدن جایگاه تخیل در تربیت اخلاقی بر اساس اصول و روش‌های تربیت اخلاقی خواهد بود.

۱. مفهوم و جایگاه تخیل نزد کانت

نقش تخیل در دیدگاه کانت، در نسبت با سایر قوای شناختی قرار می‌گیرد و از آنجایی که برای کانت ارزشی والا دارد هم در نقد عقل محض و هم در نقد قوه حکم و هم در سایر آثار به تبعیت از این دو نقد، از آن سخن به میان آورده است. باید توجه داشت که تخیل در این دو اثر هرچند که هر دو کارکردی شناختی و معرفت‌شناسانه دارند اما حدود و ثغور متفاوتی دارند. به توضیح دیگر تخیل در نقد اول، در تبعیت کامل از فاهمه است و در نقد سوم، موضعی آزادانه دارد. بنابراین تعریف تخیل صرفاً از منظر یکی از دو نقد، تعریفی تقلیل‌گرایانه نسبت به مفهوم کلی تخیل در نزد کانت است.

در نقد عقل محض، قوه تخیل واسطه‌ای است میان ادراک حسی و فاهمه^۱، که این وساطت به وسیله شاکله استعلایی ایجاد خواهد شد. به بیان دیگر کانت در نقد عقل محض، با استقلال قائل شدن برای قوه تخیل، نقش رفیعی به آن می‌دهد تا جایی که تمام ادراکات حسی را به آن وابسته و درک از عینیت جهان را به مدد قوه تخیل ممکن می‌داند، از نظر او «تخیل قوه‌ای برای بازنمایی یک ابژه، حتی بدون حضور آن در شهود است» (Kant, 1998a: B 151).^۲ همچنین کانت برای آنکه نقش آزاد تخیل و قدرت بازنمایی آن را توضیح دهد، از خودانگیختگی تخیل در مقابل تعیین‌پذیری حس، سخن به میان می‌آورد (Ibid: B151). همچنین او بنابر خودانگیختگی تخیل، قائل به دو نوع تخیل است، یکی تخیل مولد یا تولیدی و دیگری تخیل باز تولیدی یا بازسازانه (Ibid: B152). از نظر وی تخیل باز تولیدی «منحصراً تابع قوانین تجربی حسی، یعنی قوانین تداعی است و به همین دلیل به تبیین امکان شناخت پیشین کمکی نمی‌کند و به همین دلیل نه به فلسفه استعلایی^۳ بلکه به روانشناسی تعلق دارد» (Ibid). اما تخیل مولد که عین خودانگیختگی است «می‌تواند به نحو پیشینی صورت حس را مطابق با وحدت ادراکات نفسانی تعیین کند- تخیل به همین اندازه عبارت است از یک قوه برای تعیین بخشیدن به حساسیت به نحو پیشینی و ترکیب شهودات بر طبق مقولات» (Ibid: B151-B152). به عبارت ساده‌تر، تخیل نقشی واسط میان آنچه فرد می‌خواهد تجربه کند و آنچه می‌خواهد درک کند را ایفا می‌کند.

باید گفت تخیل در نظریه معرفت‌شناسی کانت موضع اصلی را در اختیار دارد. تخیل در بسیاری از کثرات مدرک یا منیفولد^۴ نفوذ می‌کند، آن را به دست می‌گیرد و با هم ترکیب می‌کند و «وحدت تصور»^۵ مربوط به فاهمه را فراهم می‌کند. از نظر کانت، هر نمود (از یک شی) حاوی یک منیفولد است؛ از این رو، ادراکاتی که از طریق حساسیت ظاهر می‌شوند نیز «در ذهن پراکنده و جدا هستند». تخیل «قوه فعال سنتز این منیفولد در ماست» (Blackburn, 2020: 635). کانت ادعا می‌کند که تخیل می‌تواند به عنوان پل ارتباطی بین حساسیت و فاهمه عمل کند زیرا دارای ویژگی‌های مشترک با هر دو است. «تخیل، به دلیل شرایط ذهنی که تحت آن به تنهایی می‌تواند یک شهود متناظر با مفاهیم فاهمه را ایجاد کند، به حساسیت تعلق دارد؛ اما تا آنجا که سنتز (ترکیب) آن هنوز یک تمرین خود به خودی (خودانگیخته) است، که تعیین‌کننده است و مانند حس صرفاً قابل تعیین نیست» (B152)، به فاهمه تعلق دارد. به عبارت دیگر، تخیل بازنمایی‌های شهودی و حسی را تولید کرده، که آن را با حساسیت همسو

۱. باید دانست تخیل در مقابل عقل قرار نمی‌گیرد و صرفاً نقشی واسط میان ادراک حسی و فاهمه ایجاد می‌کند. کانت میان مفاهیمی همچون عقل Vernunft، فاهمه Verstand و حکم Urteil قائل به تفاوت است. خلط این مباحث باعث می‌شود که گمان کنیم کانت تخیل را در مقابل عقل قرار می‌دهد، درحالی که از منظر وی در نقد اول تخیل در قوانین خویش تابع فاهمه است و در نقد سوم از این تبعیت خارج می‌گردد.

۲. هرگاه عبارت نقد اول به کار برده می‌شود منظور کتاب Critique of Pure Reason است که خود دارای دو ویراست اول و دوم است، همانند کانت‌پژوهان ما ویراست اول را با A و ویراست دوم را با B نشان داده‌ایم. به عنوان نمونه A141/B181 یعنی صفحه‌ای مشترک که در ویراست اول صفحه ۱۴۱ اثر و در ویراست دوم صفحه ۱۸۱ اثر نقد عقل محض است.

۳. واژه استعلایی (Transcendental) واژه محبوبی نزد کانت است، فروغی آن را «بهترین» و بزرگمهر آن را «متعالی» ترجمه کرده است. اما جناب فولادوند با تاسی از یحیی مهدوی آن را استعلایی دانسته و ما نیز در این رساله آن را استعلایی می‌نامیم. باید دقت شود که منظور کانت از استعلایی چیزی است که فراتر و دورتر از دسترسی تجربه واقعی است و این واژه نباید با واژه (Transcendent) که در فلسفه مدرسی به معنای متعالی و کامل است یکی گرفته شود. در اندیشه کانت نیز این واژه به معنای غیرعملی، ناممکن، بیرون از تجربه و مبهم به کار رفته است. برای مطالعه بیشتر به (عبدل‌آبادی، ۱۳۸۹) مراجعه نمایید.

۴. Manifold of sensible perceptions

۵. Unity of the apperception

می‌کند. اما برخلاف ادراک حسی (که بعضاً شهود نامیده می‌شوند) از حساسیت که از طریق ابتلا یا تاثیر منفعل به وجود می‌آیند، بازنمودهای شهودی تخیل نتیجه یک ترکیب خود به خودی فعال است. کانت می‌نویسد: «با ترکیب ... من عملکرد جمع کردن بازنمودهای مختلف با یکدیگر و فراگرفتن کثرات را در یک شناخت، درک می‌کنم» (B103). او ادعا می‌کند که هم تخیل و هم فاهمه توانایی ترکیب را دارند. با این حال، «ترکیبی که تخیل به وجود می‌آورد، یک ترکیب تلویحی^۱ است که شهودهای کثرات مدرک یا منیقولدها را ترکیب می‌کند و متمایز است از ترکیبی که در فاهمه است» (Zhao, 2020: 126-127). در اینجا به جهت تبیین جایگاه تخیل و نسبت آن با اخلاق، لازم است به خصوصیت‌ها و برخی از کارکردهای اصلی تخیل تولیدی اشاره شود.

کانت اولین کارکرد تخیل تولیدی را ادراک تصاویر تجربه شده می‌داند، به عبارت دیگر کانت قائل است تخیل باعث ایجاد وحدت میان کثرات تصوراتی است که به واسطه تجربه دریافت می‌شود و از طریق این وحدت، ادراک حاصل می‌آید. کانت می‌پندارد که بدون تخیل، امکان هرگونه تجربه از دست می‌رود. او در نقد عقل محض، خود را اولین فردی دانسته که چنین جایگاهی را برای تخیل قائل شده است، وی می‌نویسد: «این که تخیل جزء مقوم ضروری خود ادراک است، تاکنون به مخیله هیچ روانشناسی خطور نکرده است. یک دلیل این است که این قوه را فقط به بازتولیدات محدود کرده‌اند و دلیل دیگر این که گمان کرده‌اند حواس نه تنها تأثرات را بر ما عرضه می‌کنند، بلکه آن‌ها را ترکیب نیز می‌کنند و تصاویر ابژه‌ها را تولید می‌کنند؛ اما این جریان بدون شک علاوه بر پذیرش تأثرات، هنوز به چیزی بیشتر، یعنی کارکرد ترکیب این تأثرات نیازمند است» (کانت، ۱۳۹۸: A120).

دومین کارکرد تخیل از دیدگاه کانت، تالیف کثرات حسی زمان و مکان، از طریق امکان تصور خود زمان و مکان است. به اعتقاد وی تخیل این کار را به واسطه تالیف ادراک ساده به شکلی مداوم با تالیف باز تولید انجام می‌دهد (سلمانی و حاج رشیدیان، ۱۳۹۷). به بیان ساده تر علت درک انسان از زمان و مکان، تداوم ادراکات حسی توسط قوه تخیل است. به همین جهت است که کانت از شاکله امکان عام در زمان و بودن در زمانی معین و بودن شیء در هر زمان سخن به میان آورده است. (هارتنامک، ۱۳۹۹) کانت صریحاً می‌نویسد: «شهودهای محض زمان، وابسته به قوه تخیل مولد هستند» (کانت، ۱۳۹۷: ۹۲)

سومین کارکردی که کانت برای تخیل در نظر می‌گیرد آن است که به واسطه این قوه است که تالیف ادراک نفسانی فراهم می‌آید. به عبارت دیگر، از آنجایی که وحدت ضروری در تخیل، مقدم بر ادراک نفسانی است و از آنجایی که این وحدت مبنای امکان هرگونه شناخت را فراهم می‌کند، بنابراین شناخت از ادراک نفسانی به مدد تخیل امکان پذیر خواهد بود (کانت، ۱۳۹۸: A118؛ رولف، ۱۳۹۶). هایدگر این کارکرد تخیل را مهم دانسته و ضمن دقت به این کارکرد مهم چنین می‌نویسد: «آنگاه تازه ویژگی وحدت ساختاری خوداندربافت^۲ استعلایی و قوه تخیل ناب به روشنایی در خواهد آمد؛ سپس پیش روی نهادن وحدت، ذاتا در برابر خویش، وحدتی وحدت‌بخش را در نظر دارد، یعنی پیش روی نهادن در درون خود، امری وحدت‌بخش است» (هایدگر، ۱۳۹۹: ۱۴۵). به بیان دیگر و ساده‌تر، فاعل شناسا برای آنکه بتواند واجد هر نوع صورت شناختی شود باید نسبت به این مسئله آگاهی داشته باشد که جریان آگاهی، که حاوی متعلق شناخت است نه در هر آگاهی، بلکه در آگاهی خود او در جریان است (سلمانی و حاج رشیدیان، ۱۳۹۷) و این امر به مدد قوه تخیل ممکن است.

چهارمین کارکرد تخیل تولیدی، تولید کردن شماتیزم یا شاکله است. کانت برای آنکه بتواند میان ادراکات حسی و مقولات محض فاهمه نسبتی برقرار کند، لاجرم از قوه خیال مدد می‌جوید. این ارتباط، یعنی ارتباط میان مسائل عینی و مقولات توسط شاکله ممکن می‌گردد «به این ترتیب شاکله عبارت است از نوعی تولید استعلایی تخیل» (A142/B181). کانت در این باره چنین می‌نویسد: «دیده‌ایم که وضعیت حساسیت ما فقط شیوه‌ای است که از آن طریق ابژه‌ها می‌توانند به ما داده شوند و سرانجام دیده‌ایم که مفاهیم محض پیشینی علاوه بر کارکرد فاهمه در مقوله، همچنین شرایط صوری پیشینی حساسیت را نیز باید در خود جای دهند؛ این شرایط صوری پیشینی حساسیت، دربردارنده شرط عمومی‌ای هستند که فقط تحت آن، مقوله می‌تواند بر هر ابژه‌ای اطلاق شود. ما این شرط صوری و محض حساسیت را که مفهوم فاهمه در کاربرد خود محدود به آن است، «شاکله» این مفهوم فاهمه خواهیم نامید و روند فاهمه در ارتباط با این شاکله‌ها را «شاکله‌سازی»^۳ فاهمه محض خواهیم نامید» (A140/B179).

۱. figurative

۲. ادراک نفسانی

۳. Schematism

پنجمین و به گمان ما مهمترین کارکرد تخیل، ترکیب است. چنانچه خود کانت آن را چنین تعریف می‌کند: ترکیب به طور عام، محصول محض قوه تخیل است» (A78/B103). کانت از آنجا که ترکیب را بسیار مهم می‌داند چنین می‌افزاید: «اگر بخواهیم درباره نخستین خاستگاه شناخت خود داوری کنیم، ترکیب نخستین چیزی است که بدان باید توجه کنیم، ترکیب عموماً، ... معلول صرف قوه خیال است، یعنی معلول کارکردی کور اما گریز ناپذیر از روح [کارکردی از فاهمه]^۱؛ که بدون آن ما هرگز و در هیچ جا شناختی نخواهیم داشت، هر چند به ندرت به این کارکرد آگاهیم» (Kant, 1998a: A85/B103). فریدبرگ با توجه به این عبارت کانت، می‌گوید: «ترکیب در قلب هر سه نقد می‌تپد و از آنجا که ترکیب معلول صرف قدرت قوه خیال است، بنابراین تخیل ضربان قلب هر سه نقد است» (Freydberg, 2005: 5). بدین جهت است که ترکیب در بخش ادراک‌نفسانی، حسیات استعلایی و شاکله نقش محوری را بازی می‌کند و امکان ارتباط میان حسیات استعلایی با فاهمه به واسطه ترکیب مهیا خواهد شد. تخیل در اندیشه کانت قوه‌ای است که وقتی در معرفت‌شناسی نقش بازی می‌کند خود را به متابعت از فاهمه مشغول کرده و قدرت ترکیب آن نیز متناسب با قوانین فاهمه است. اما وقتی به بحث زیبایی‌شناسی می‌رود ترکیبی عام را رقم می‌زند که هرچند باعث ایجاد شناخت در وهله اول نمی‌گردد اما به سبب خروج از چارچوب‌های تعریفی، نبوغ را رقم خواهد زد.

بنابراین کانت پنج کارکرد اصلی برای تخیل قائل است و از این روست که بدون قوه تخیل، نه تنها نمی‌توان وحدتی برای ادراک و شناخت ایجاد نمود، بلکه امکان هرگونه تجربه حسی بدون آن نیز ناممکن می‌گردد. علاوه بر این کانت در نقد قوه حکم نقش متمایزی به تخیل می‌دهد و اساساً آن را آزادتر از پیش تعریف می‌نماید. او در نقد قوه حکم صریحاً اعلام می‌کند که حکم ذوقی نباید دارای هیچ علاقه‌ای به عنوان مبنای پیشین‌ایجابی برای خود باشد (سلمانی و میرزایی، ۱۳۹۸). کانت درباره آزادی تخیل در احکام ذوقی می‌گوید: «در استفاده از قوه متخیله برای شناخت، [قوه متخیله] مطیع اجبار فاهمه و تابع محدودیت متناسب بودن با مفهوم آن است، اما از نظر زیبایی‌شناختی، قوه متخیله آزاد است تا، حتی ناخواسته، فراسوی چنین توافقی با مفهوم، مصالح غنی و پرداخت نشده‌ای برای فاهمه فراهم کند که فاهمه در مفاهیم‌اش التفاتی به آنها ندارد» (کانت، ۱۳۸۸: ۲۵۷). کانت همچنین پدیدار شدن ایده‌های زیبایی‌شناسی توسط فرد را به واسطه قوه تخیل ممکن می‌داند (همان: ۲۵۶) و معنای نبوغ را «عبارت است از نسبتی خجسته [میان قوای فاهمه و متخیله]، که هیچ علمی نمی‌تواند آن را یاد دهد و هیچ کوششی آن را بیاموزد» (همان: ۲۷۵) می‌داند. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که قوه تخیل در نقد اول کاملاً مطیع فاهمه است و مطابق با مفاهیم آن عمل کرده و حتی بر اساس آن شاکله‌سازی می‌نماید و در نقد سوم به آزادی رسیده و به جای متابعت از فاهمه، با آن هماهنگ می‌گردد.

بنابراین در جمع‌بندی باید گفت که تخیل به معنی کلی در نزد کانت: «قوه‌ای برای بازنمایی یک ابژه، حتی بدون حضور آن در شهود است» (B151) و به صورت جزئی او از سه تخیل در آثار و اندیشه خویش سخن به میان آورده است که هر یک دارای تعریفی مشخص و کارکردی معلوم است که می‌توان وجه اشتراک همه آن‌ها را در قابلیت ترکیب به معنای کلی (synthesis) دانست.

- **تخیل تولیدی:** قوه‌ای است برای تعیین بخشیدن به حساسیت به نحو پیشینی و ترکیب شهودات بر طبق مقولات بر اساس ایجاد شاکله.
- **تخیل باز تولیدی:** قوه‌ای است تابع قوانین تجربی حسی و کارکرد اصلی آن تداعی کثرات حسی است.
- **تخیل خلاق:** قوه‌ای است رها شده از متابعت فاهمه و دارای کارکردی آزاد برای ایجاد تصورات منحصر به فرد خویش.

۲. فلسفه اخلاق کانت

موضوعات اخلاقی نزد کانت از اهمیت بسیاری برخوردار است، تا آنجا که او هدف و غایت انسان را اخلاق می‌داند. برای پرداختن به فلسفه اخلاق وی و مبانی استدلال‌ها و ارتباط اخلاق با دستگاه فکری او باید به سراغ دو اثر اساسی او یعنی بنیاد مابعدالطبیعه/اخلاق و نقد عقل عملی رفت. البته این همه آثار وی در زمینه اخلاق نیست، چرا که فلسفه اخلاق را در آثار متعددی همانند: مجموعه سخنرانی‌های تربیتی، نزاع دانشکده‌ها، تعلیم و تربیت، روشنگری چیست، صلح پایدار و... اعمال کرده است. به تعبیر دیگر وی به کاربست عملی بر اساس فلسفه اخلاق خویش در این آثار همت گمارده است. بنابراین جهت بررسی دقیق نظام اخلاقی او، ضمن پرداختن به کتب مستقیم و اصلی، لازم است به کتاب‌های دیگر وی نیز مراجعه نمود.

^۱ در ویراست اول عبارت کارکردی از روح آمده است و در ویراست دوم کارکردی از فاهمه.

باید گفت که اگر نقد نظری کانت درباره حدود عقل در تلاشش برای اکتساب دانش پیشین است، فلسفه عملی‌اش درباره محدودیت‌های مناسب عقلی است که به نحو تجربی مشروط است (وود، ۱۳۹۶). تقابل اصلی کانت در اخلاق، تقابل میان تکلیف است با تمایل. تکلیف بر بنیاد عقل است و اوامر خویش را از آن می‌گیرد. اما تمایل، طبیعت آدمی است که دارای میل، گرایش و کشش‌هاست. کانت در دیباچه بنیادهای مابعدالطبیعه اخلاق هدف خویش را معطوف به نیاز به یک فلسفه اخلاق محض که کاملاً منزله از هر چیز تجربی است (کانت، ۱۳۹۴) می‌کند. بنابراین مبنای عقلی موسوم به امر مطلق^۱ را صورت‌بندی کرده که بر اساس این ضابطه، اساس اخلاق را هر فردی، خود بتواند بسنجد. راجر سالیوان مفسر شهیر فلسفه اخلاق کانت در این باره می‌نویسد: «کانت استدلال می‌کند که کلیه قوانین اخلاقی به صورت اوامر به ما جلوه‌گر می‌شوند. بعلاوه چون هیچ چیز نمی‌تواند بی‌اعتنایی ما را به وظایف اخلاقی توجیه کند، بی‌قید و شرط و مطلقاً به آن‌ها التزام داریم، بنابراین کانت در بنیادها، هنجار نهایی اخلاق را امر مطلق می‌خواند» (۱۳۸۰: ۶۲). به عقیده کانت اگر قرار است، احکام اخلاقی درست بنا شود، باید از یک اصل واحد پیروی کند و آن همان امر مطلق است. هرچند که کانت تمام فلسفه اخلاق خویش را بر این اصل بنا می‌کند، اما وی در بخش دوم بنیادهای مابعدالطبیعه اخلاق، امر مطلق را به سه شیوه متفاوت صورت‌بندی (ضابطه‌بندی)^۲ کرده که هر یک دارای اهمیت ویژه‌ای است. هرچند که صورت اول امر مطلق نزد وی از اهمیت بیشتری برخوردار است اما به گفته خود او، صورت‌های دیگر، امر را روشن‌تر می‌کنند.

• صورت یا ضابطه اول:

- شکل اول ضابطه خودآیینی یا قانون کلی: هیچ‌گاه نباید جز این رفتار کنم تا که همچنین بتوانم اراده کنم که آیین رفتارم به قانونی عام مبدل شود (Kant, 1998b: 402; کانت، ۱۳۹۴: ۴۸).
- شکل دوم ضابطه خودآیینی یا قانون کلی: تنها بر پایه آن آیینی رفتار کن که در عین حال بخواهی که [آن آیین] قانونی عام باشد (Kant, 1998b: 421; کانت، ۱۳۹۴: ۸۰).
- شکل سوم ضابطه قانون طبیعت: چنان عمل کن که گویی بناست که آیین رفتار تو، به اراده تو یکی از قوانین عام طبیعت شود (Kant, 1998b: 421, 434, 437; کانت، ۱۳۹۴: ۸۱).

• صورت یا ضابطه دوم:

- ضابطه احترام به کرامت اشخاص یا انسانیت در مقام غایت فی‌نفسه: چنان رفتار کن تا بشریت را چه در شخص خود و چه در شخص دیگری همیشه به عنوان یک غایت به شمار آوری و نه هرگز تنها همچون وسیله‌ای (Kant, 1998b: 429; کانت، ۱۳۹۴: ۹۴).

• صورت یا ضابطه سوم:

- ضابطه قلمرو غایات یا قانون‌گذاری برای جامعه‌ای اخلاقی: از روی آیین‌های عضوی از مملکت صرفاً ممکن است از غایات که در آن قوانین عام وضع می‌کند رفتار کن (Kant, 1998b: 439; کانت، ۱۳۹۴: ۱۱۱).
- چنانچه دیوید راس^۳ می‌نگارد باید دانست که «برای او تنها یک امر مطلق وجود دارد» (راس، ۱۳۹۳: ۷۳). بنابراین همه صورت‌بندی‌ها و ضابطه‌های فوق، همگی از یک مفهوم از امر مطلق سرچشمه گرفته و به شکل‌های متعددی در نظام کانتی خود را نشان می‌دهد.

۳. جایگاه تخیل در فلسفه اخلاق بر اساس روش استعلایی

حال که توضیحی از فلسفه اخلاق کانت ارائه شد، لازم است به بررسی جایگاه تخیل در فلسفه اخلاق وی پرداخته شود. بدین منظور، لازم است که سراغ مفاهیم فلسفه اخلاق رفته و با تحلیل استعلایی ارتباط میان این مفاهیم را با تخیل بررسی گردد. برای این مهم، به وسیله سه تحلیل استعلایی شروط لازم در ارتباط با تخیل و اخلاق نشان داده شده است. بدیهی است نشان دادن شروط لازم، به معنای شروط کافی در امر اخلاقی خصوصاً امر مطلق کانت نیست و باید خواننده گرامی را از این خلط مهم و تعمیم

¹. Categorical imperative

². Formulas

³. Sir William David Ross

ناموجه^۱ برحذر داشت^۲. با این همه، شروط لازم نتایجی است که می‌تواند ما را در استنتاج فلسفی و نشان دادن جایگاه تخیل در تربیت اخلاقی یاری نماید.

۳-۱-۳. تحلیل استعلایی اول:

۳-۱-۱-۱. **گام اول توصیف:** مفهوم اخلاق در نزد کانت، تکلیف است نه سعادت، (کانت، ۱۳۹۴: ۳۶). وی پس از مستدل کردن جایگاه وظیفه، سراغ وظیفه عقل رفته و کاربرد عقل در اخلاق را مطابق با وظیفه تبیین می‌نماید. مطابق با اندیشه وی «هدف راستین عقل می‌بایست پدید آوردن خواستی باشد که نه به عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به غایتی دیگر، بلکه در نفس و ذات خود خوب باشد، خواستی که عقل برایش ضرورت مطلق دارد. پس این خوبی اگر چه تنها خوبی و کمال نیست، باید برترین خوبی و شرط هرچیز دیگر حتی آرزوی سعادت باشد» (همان: ۳۸). بنابراین از منظر کانت، چیزی که عالی‌ترین خیر و شرط تمام خیرهای دیگر است و حتی سعادت نیز از اوست، اراده خیر است.

کانت ارزش اراده خیر را تا آنجایی بالا می‌برد که تمام ارزش اراده خیر را به خود اراده منتسب دانسته و بر همین اساس، مرزی میان اندیشه خویش با اندیشه پیامدگرایی^۳ ایجاد می‌کند. به کوتاه سخن اینکه در اندیشه کانت، ارزش نه به نتیجه و پیامد عمل، بلکه به اراده خیر است. بنابراین خیر بودن اراده خیر به چیزی که محقق خواهد شد، نیست. بلکه اراده خیر به خودی خود خیر است: «خواست خوب نه به دلیل نتیجه یا آثار خود، یا شایستگی‌اش برای رسیدن به غایتی مطلوب، بلکه صرفاً به حکم اراده‌ای که موجب آن شده است، خوب است. یعنی به خودی خود خوب است و چون در نفس خویش نگریسته شود، از همه کارهایی که می‌تواند به سود هرگونه میلی و حتی به سود مجموع میل‌ها انجام دهد، ارجمندتر به شمار می‌آید. حتی اگر بر اثر ناهمراهی بخت یا تنگ چشمی طبیعت، این خواست از رسیدن به مقصود خود ناتوان باشد و اگر به رغم بالاترین کوشش‌ها کاری از دستش برنیاید و فقط به همان صورت خواست خوب باقی بماند (البته نه تنها به گونه یک خواست، بلکه به صورت فراخواندن همه وسایلی که شخص در توان خود دارد)، باز همچنان مانند گوهری، به سان چیزی که فضیلتش یکسره در ذاتش نهفته است، به فروغ خود خواهد درخشید» (همان: ۳۵).

کانت مفهوم وظیفه را با مفهوم خواست اراده مطابق گرفته و پل ارتباطی میان این دو را نیت صواب می‌داند. به عبارت دیگر در نظر و اندیشه وی فرد زمانی خوب است که تنها انگیزه او برای انجام کاری این باشد که انجام دادن آن کار وظیفه است. کانت در بنیاد مابعدالطبیعه کاری که مطابق وظیفه است ولی از روی وظیفه نیست را اخلاقی نمی‌داند و آن کاری است که فرد از آن لذت می‌برد و علت درستکار بودن وی، نه آن است که معتقد است درست کاری وظیفه اوست، بلکه علت درستکار بودن وی آن است که درستکاری به سود کسبش نیز است. سرانجام در اندیشه کانت انسان دارای اراده خوب تنها بر طبق وظیفه و از سر وظیفه است که عمل می‌کند و تنها انگیزه‌اش برای انجام فعل صواب آگاهی‌اش از صواب بودن آن فعل است. او فعل صواب را به دلیل صواب بودنش انجام می‌دهد نه به دلیل دیگری (پالمر، ۱۳۹۰).

۳-۱-۲. **گام دوم تعیین نخستین شرط لازم:** در توصیف، چنانچه گذشت، دانستیم که انسان اخلاقی از منظر کانت، انسانی است که عملی را نه به خاطر امیال و منافع خویش، بلکه صرفاً به خاطر آنکه آن عمل مطابق با وظیفه است، انجام می‌دهد. به دیگر سخن، اگر فردی کار درستی را در عمل انجام دهد، اما در اندیشه خویش توأمان به فکر منفعت نیز باشد، به هیچ روی عملش اخلاقی نخواهد بود. این شرط سخت‌گیرانه کانت ناشی از تصویری است که وی از ارتباط میان عمل و اراده و اصل خودآیینی دارد. مطابق با اندیشه وی هدف راستین عقل پدید آوردن خواستی است که به خودی خود خیر است و از سوی دیگر وظیفه اراده خیر آن است که مطابق این هدف والای عقل تصمیم بگیرد. با این حساب می‌توانیم چنین استدلال کنیم که شرط لازم عمل اخلاقی، اراده خیر است.

^۱. unwarranted generalizations

^۲. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به کتاب ارزشمند آنا تامسون (Thomson, 1999).

^۳. Consequentialism

۳-۱-۳. گام سوم تعیین دومین شرط لازم: گفتیم که اراده خیر، شرط لازم انسان اخلاقی است، اما سوالی که اکنون باید طرح کنیم و درصدد پاسخ آن برآییم آن است که اراده خیر که تمام بنیاد فلسفه اخلاق کانت بر آن استوار است چگونه حاصل خواهد شد؟ به عبارت دیگر اراده خیر بخشی از عقل است یا مطابق آن؟ ارتباط آن با تخیل چیست؟

چنانچه گفته شد انسان خوب اخلاقی از منظر کانت، انسانی با اراده خیر است و انسان با اراده خیر، کسی است که وظیفه‌اش را انجام می‌دهد. همچنین چنانچه پیش‌تر آورده شده است، باید دانست که انجام وظیفه نسبتی با پیروی از تمایلات و در خدمت منافع بودن ندارد و بر حسب پیامدهای عمل ارزیابی نمی‌شود. برای پاسخ به این پرسش که اراده خیر چیست باید اشاره کنیم که کانت، اراده خیر را دارای ارزش مطلق دانسته و از این رو که ارزش مطلق دارد، آن را مطابق و موافق با عقل می‌داند. اما درباره اینکه این خواست خوب، چگونه با عقل مرتبط است کانت چنین می‌نویسد: «هستی ما غایتی متفاوت و والا دارد که عقل از برای آن و نه از برای سعادت مقدر شده است و بدین سبب، عقل باید در حکم وضع یا شرط بازپسینی دانسته شود که بیشتر غایات خصوصی انسان باید بدان احاله گردد... با این حال عقل، به عنوان قوه‌ای عملی بر ما ارزانی شده است، یعنی قوه‌ای که باید بر خواست ما موثر شود و از آن رو که طبیعت به نحو عام در تقسیم مواهبش وسیله را با غایت متناسب ساخته است. بنابراین هدف راستین عقل می‌بایست پدید آوردن خواستی باشد که نه به عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به غایتی دیگر، بلکه در نفس و ذات خود خوب باشد، خواستی که عقل برایش ضرورت مطلق دارد» (کانت، ۱۳۹۴: ۳۸). بنابراین از منظر کانت، کارکرد عقل تعیین حکم پیشین است از سویی و از سوی دیگر قوه‌ای عملی است که باید خواست خوب را پدید آورد و با آن مطابق باشد. کانت درباره ارتباط میان عقل و اراده خیر، اشاره به محدودیت‌های عقل کرده و معترف است که همین «عقل حتی اگر پخته تر و پرورده‌تر شود، می‌تواند برای لذت بردن از زندگی و سعادت بیشتر بکوشد و انسان را در برخورداری از خرسندی راستین ناکام‌تر نماید» (همان: ۳۷). البته کانت در سوی دیگر «پرورش عقل را لازمه رسیدن به مقصود اصلی می‌داند» (همان: ۳۹). بنابراین کانت کارکرد دوگانه‌ای را در نسبت میان اراده خیر و عقل تشریح نموده که عقل از یک سو وظیفه وضع حکم پیشین را دارد و از سوی دیگر برقراری اراده خیر را غایت عملی دانسته، چرا که مطابق با غایت خویش است که به وسیله خود عقل تعیین می‌شود.

این تفسیر گنگ کانت از نسبت عقل با اراده خیر، که گویی هم تعیین کننده و هم مطابقت دهنده آن است، ناچار ما را به استفاده از تفسیر شارحان کانت رهنمون می‌کند. فریدبرک به تفسیری روشن از این امر همت می‌کند، وی می‌نویسد: «کانت مفهوم اراده کامل را اراده مقدس می‌داند و هیچ ماکسیم^۱ی در چنین اراده‌ای نمی‌تواند با قانون اخلاقی در تعارض باشد» (Freydberg, 2005: 64). در ادامه وی اراده مقدس را معنی و ریشه‌یابی می‌کند: «اراده مقدس "Necessary Urbilde" نامیده می‌شود، که معمولاً به عنوان کهن الگو یا مدل، ترجمه شده است. اما به معنای واقعی کلمه یک تصویر اولیه یا مبدا بودن است. واضح است که اراده مقدس از تجربه ناشی نشده است، به طور محض این مربوط به فکر نیست، زیرا با هیچ یک از ایده‌های عقل محض مطابقت ندارد. بلکه اراده مقدس محصول ناب تخیل خلاق است که از مواد خودش تصویری را برای خود رقم می‌زند» (Ibid: 64). فریدبرک مفهوم اراده را از عقل جدا کرده چرا که آن را مطابق با هیچ یک از ایده‌های عقل محض نمی‌داند، بنابراین به جستجوی مبنایی برای آن می‌پردازد و در نهایت اراده خیر را محصول ناب قوه تخیل معرفی می‌کند. البته تخیل مورد نظر وی نه به معنای تخیل تولیدی است که در چهارچوب عقل محض نقش بازی می‌کند و نه به معنای تخیل بازتولیدی است که در ارتباط با تجربه معنا پیدا خواهد کرد. بلکه منظور وی تخیل خلاق است که از متابعت عقل خارج شده و خود بنیاد گشته است. تخیل خلاق بر اساس همین آزادی از عقل است که می‌تواند از مواد خودش تصویری را رقم بزند.

اما همچنان تناقض و پرسشی در عبارت کانت بر اساس تفسیر فریدبرک موج می‌زند که با این حساب، مفهوم مطابقت با عقلی که کانت درباره اراده خیر می‌گوید چیست؟ فریدبرک در ادامه توصیف اراده خیر، به این امر می‌پردازد: «اراده مقدس هیچ عمل خاصی را انجام نمی‌دهد. بلکه بعنوان "یک ایده عملی" وضعیت خاصی است که از نظر اخلاقی ضروری تلقی می‌شود. همه موجودات عقلانی باید قانون اخلاقی را "دائماً و به درستی در مقابل چشمان خود" داشته باشند تا از پیشرفت مداوم در شکل‌گیری

۱. ماکسیم maxim نزد کانت معنایی ویژه دارد، او آن را اصل سوژکتیو عمل کردن می‌داند و باید آن را از اصل ایزکتیو یعنی قانون اخلاق متمایز ساخت. در ترجمه فارسی عموماً این واژه را به آیین رفتار و آیین رفتار اخلاقی برمی‌گردانند اما از آنجایی که دارای معنایی خاص نزد کانت است به پیروی از تقوی نسب، ما آن را همان ماکسیم آورده‌ایم. برای اطلاعات بیشتر رجوع شود به (گایر، ۱۳۹۶)

۲. جهت مطالعه بیشتر درباره مفهوم Urbild در اندیشه کانت رجوع شود به (DiCenso, 2013)

ماکسیم عقل عملی و نگرش تغییر ناپذیر (Unwandelbarkeit) موجود منطقی، محدود در پیشرفت مداوم به سوی Urbild اطمینان حاصل کنند. "دائما" به معنای ثابت نگه داشتن قانون اخلاقی مطابق شکل آن به عنوان زمینه عمل است. "درستی" به معنی "به خاطر قانون خود" یا "از سر وظیفه خود" است و نه برای عواقبی فراتر از این» (Ibid: 64). فریدبرک نتیجه می‌گیرد که اراده در واقع عمل خاصی را انجام نمی‌دهد بلکه به عنوان یک ایده عملی برای اخلاق ضروری است و این ایده عملی حاصل تخیل خلاق است و به همین منظور است که او در جمع‌بندی این بخش نتیجه می‌گیرد که «مسئله اخلاقی کانت نه عمل است و نه نتیجه آن، بلکه کیفیت اراده است... همانطور که مشاهده شد اراده مقدس، اراده‌ای است که با خودش یکی است و ماکسیم آن همگی مطابق با قانون اخلاقی است» (Ibid: 65).

۴-۱-۳. نتیجه اولین تحلیل استعلایی: مطابق با اولین تحلیل استعلایی، در گام اول یعنی توصیف، نشان دادیم که اراده خیر در فلسفه اخلاق کانت نقشی محوری دارد و شرط اخلاقی بودن یک عمل نزد وی آن است که دارای اراده خیر باشد. در گام دوم به مدد توصیف اراده خیر، استدلال کردیم که شرط لازم عمل اخلاقی، اراده خیر است. در گام سوم، پرسشی را درباره منشأ اراده خیر مطرح کردیم، که آیا منشأ آن عقل است یا امر دیگری در میان است؟ با توجه به شرح فریدبرک پذیرفتیم که منشأ اراده خیر، تخیل خلاق است، تخیلی که از چهارچوب فاهمه و عقل^۱ فراتر رفته و خودآیین شده است. بنابراین در نتیجه باید بگوییم که شرط لازم تحقق اراده خیر، تخیل خلاق است.

۲-۳. تحلیل استعلایی دوم

۱-۲-۳. گام اول توصیف: چنانکه دیدیم کانت استدلال می‌کند که کلیه قوانین اخلاقی به صورت اوامر بر ما جلوه گر می‌شوند و چون هیچ چیز نمی‌تواند بی‌اعتنایی ما را به وظایف اخلاقی توجیه کند، بی‌قید و شرط و مطلقا به آن‌ها التزام داریم. بنابراین وی در بنیادها هنجار نهایی اخلاق را امر مطلق می‌خواند. کانت برای امر مطلق سه شیوه متفاوت را برای صورت‌بندی پیش می‌کشد و ما برای تحلیل استعلایی دوم در ارتباط با جایگاه تخیل در فلسفه اخلاق کانت، لازم است به صورت اول توصیف وی نظر کنیم و در میان اشکال متفاوت صورت اول، شکل اول یعنی اولین ضابطه خودآیینی را نیک بنگریم.

کانت درباره این قانون کلی چنین می‌نویسد: «هیچ‌گاه نباید جز این رفتار کنم تا که همچنین بتوانم اراده کنم که آیین رفتارم به قانونی عام مبدل شود» (Kant, 1998b: 402) (کانت، ۱۳۹۴: ۴۸). کانت برای رسیدن به این قانون کلی سه قضیه را پیش شرط دانسته است: (Kant, 1998b: 401)

- **قضیه اول:** هر کار به شرطی ارزش اخلاقی دارد که از روی وظیفه انجام گرفته باشد.
- **قضیه دوم:** ارزش اخلاقی عملی که از روی وظیفه انجام گرفته باشد، نه در مقصودی که به آن باید رسید؛ بلکه در آیین رفتاری است که آن را معین می‌کند و از این رو نه به تحقق هدف آن عمل، بلکه فقط به اصل نیت یا خواستی که عمل به موجب آن صورت گرفته است وابسته است، صرف نظر از هر چیزی که خواسته شده باشد.
- **قضیه سوم:** وظیفه، ضرورت عمل کردن از سر احترام به قانون است.

کانت قضیه سوم را نتیجه دو قضیه قبلی می‌داند، بنابراین باید نتیجه بگیریم که در اندیشه وی، «ارزش اخلاقی هر عمل نه در اثر و نتیجه‌ای است که از آن انتظار می‌رود و نه در آن اصلی که برای عمل مقرر است و اقتضا دارد انگیزه عمل از آن ناشی شود» (Ibid). کانت نتیجه می‌گیرد که همه آثار و نتایج خرد و تامین سعادت برای دیگری ممکن است علت دیگری نیز داشته باشد، به نحوی که نیازی به درخواست و اراده موجودی صاحب عقل پیش نیاید و از این رو نمی‌تواند به عنوان خیر برین و مطلق لحاظ شود. اینجاست که کانت نتیجه‌ای را از استدلال ورزی خویش می‌گیرد که مبنای امر مطلق قرار خواهد گرفت؛ وی چنین می‌نگارد: «پس آن والاترین خیری که به اصطلاح ما اخلاقی است چیزی نیست به جز تصور خود قانون که بی‌گمان فقط برای موجودی صاحب عقل دست تواند داد، تا جایی که این تصور به خودی خود و نه نتیجه‌ای که از آن انتظار می‌رود، اراده و خواست را معین کند. این خیری است که از پیش موجود است و نیازی به آن نیست که در حاصل و نتیجه عمل پدیدار شود» (Ibid). بنابراین اگر

^۱ فاهمه را باید بازوی عقل دانست.

قانونی اخلاقی بخواهد بدون قید و شرط و به طور کلی الزام آور باشد، باید حاوی چیزی باشد که بدون قید و شرط به طور کلی خوب است.

با نظر به توضیح کانت، چند موضوع برای ما واضح خواهد شد. اول آنکه قانون اخلاق به معنی امر مطلق، امری پیشینی است که در همه انسان‌ها وجود دارد. دوم، ارزش اخلاقی هر عمل نه در نتیجه و اثر آن عمل است و نه در انگیزه‌ای که به خاطر آن عمل رخ داده است. سوم، وظیفه اخلاقی همان ضرورت عمل کردن از سر احترام به قانون است و چهارم که می‌تواند نتیجه سه امر پیش باشد اینکه، بالاترین خیر اخلاقی تصور خود قانون اخلاق است.

اکنون پس از طرح پیش شرط‌ها و امکان قانون اخلاقی، به عبارت امر مطلق باز می‌گردیم «هیچ گاه نباید جز این رفتار کنم تا که همچنین بتوانم اراده کنم که آیین رفتارم به قانونی عام مبدل شود» (Ibid: 402). کانت برای آن که نشان دهد در عمل چگونه این قانون نقش خویش را بازی می‌کند پرسشی را طرح می‌کند که آیا هنگامی که دچار مشکلی باشیم، می‌توانم وعده‌ای دهم که نیت برآوردنش را نداشته باشم؟ وعده دروغین، کار درستی است یا نه؟ کانت امر مطلق را به کار می‌بندد که مطابق با آن قائل است که فرق بسیاری است میان راست‌گویی از سر وظیفه تا از سر ترس از عواقب زیان‌بار. همچنین مطابق با قاعده عمومی و کلی امر مطلق باید فرد این پرسش را از خویش بپرسد که آیا من راضی‌ام که قاعده رفتارم (یعنی رهایی خویش از مشکل به یاری وعده دروغ) به صورت قانونی عام (برای خودم و دیگران) درآید؟ آیا من مجازم به خودم بگویم: هر کس می‌تواند وعده دروغین بدهد به شرط آنکه خود را در مشکلی بیابد که از راه دیگری نتواند از آن برهد؟ کانت پاسخ را چنین می‌دهد «آن وقت است که به یکباره پی می‌بریم که اگر چه خود خواهان دروغ هستیم، لیکن به هیچ روی نمی‌خواهیم که دروغ گفتم، قانونی عام باشد؛ زیرا به حکم چنین قانونی، دیگر کسی وعده‌ای به کسی نخواهد داد، چون در آن حال بیهوده است که برای کسانی که ادعای وفای به عهد را از کسی باور کنند یا اگر از روی شتاب‌زدگی باور کنند، مقابل به مثل خواهند کرد. پس آیین رفتار من، به محض اینکه به صورت قانونی عام درآید، خود را ناگزیر از میان خواهد برد» (Ibid: 403). لذا باید گفت که در اندیشه کانت وظیفه‌گرایی تنها راه اخلاقی زیستن است و برای آزمایش درستی و نادرستی تصمیم اخلاقی می‌توانم از امر مطلق کمک بگیرم و مطابق با آن تصور کنم که آیا تصمیم اخلاقی من اگر قانونی برای همه باشد، چگونه خواهد شد. این تصور و این تصمیم ضامن خود اخلاق است و گویی بدون این امر، اخلاق از درون تهی شده و اعتبار خویش را از دست خواهد داد. بنابراین امر مطلق قانونی است که به محض تصورش، اراده و خواست را بدون ملاحظه به نتیجه و اثر عمل، معین می‌کند تا مطلقاً و بدون هیچ گونه قید و شرطی خوب بودن اخلاقی را محقق سازد.

۲-۲-۳. کام دوم تعیین نخستین شرط لازم: مشاهده موارد بالا ما را در تبیین امر مطلق یاری می‌کند و این پرسش را مرتفع می‌سازد که چرا در اندیشه کانت تصور امر مطلق، ارزشی والا دارد، اما همچنین این پرسش را در ذهن خاطر نشان می‌کند که امکان تصور امر مطلق به عنوان قانون اصلی و ارزشمند اخلاق، چگونه صورت می‌پذیرد؟ به بیان بهتر، تصویری که کانت از آن سخن می‌گوید که موجب اراده است چگونه رخ داده و نسبت آن با قوه تخیل که وظیفه تصویرسازی دارد، چگونه است؟ شرط لازم این تصور اخلاقی که کانت مطرح می‌نماید چیست؟

برای پاسخ به پرسش‌های طرح شده مطابق با عقیده راس که می‌گفت: «از این امر است که تمامی جزئیات تکلیف باید استنتاج شود» (راس، ۱۳۹۳: ۷۳) لازم است به عبارت امر مطلق نظری دیگر افکنده و تحلیل و استنتاجی مناسب برای پرسش‌های مطروحه بیان شود. وقتی به هر سه شکل از صورت اول امر مطلق نظر افکنده شود، عباراتی جلب نظر می‌نماید، این عبارات در درون معنای خویش امر پیش‌بینی و برآورد را پیش فرض دارد. چنان که پیش‌تر گفته شد، کانت برای نشان دادن کارکرد عملی امر مطلق مثالی درباره دروغ مطرح می‌کند. مطابق با آن مثال، وی نتیجه می‌گیرد که همه آدمیان زمانی که بتوانند "تصور کنند" که فعل و اراده آنان قانونی عام است، داوری اخلاقی آنان چنین خواهد شد که بهترین و اخلاقی‌ترین تصمیم را خواهند گرفت. از این رو، گویی شرط لازم برای آن که بتوان به امر مطلق پایبند بود، امکان تصور شرایطی است که عمل ما بتواند، عمل دیگری باشد. یعنی فرد بتواند در ذهن خویش شرایطی را تصور کند که اگر رفتار الف که در صدد اراده برای انجام آن است زمانی مطلوب و راجح است که همین رفتار الف را دیگران نیز انجام دهند، تا جایی که این رفتار، قانونی عام و جهان شمول گردد. بنابراین این تصور موقعیت، یکی از کارکردهای قوه تخیل است. به نظر نگارنده از آنجایی که کانت امر مطلق را خالی از هر گونه امکان تجربی، یعنی مستقل از

تجربه به تصویر می‌کشد (سالویان، ۱۳۸۰) لاجرم باید پذیرفت که این تصویرسازی که به موجب آن فرد می‌تواند امر مطلق را در موقعیت‌های اخلاقی به کار ببندد، کارکردی از قوه خیال تولیدی است، که به نحو پیشینی فعالیت خواهد کرد. کوتاه سخن آنکه، در عبارات امر مطلق، نوعی برآورد اخلاقی^۱ مشاهده می‌گردد که توسط تخیل تولیدی امکان تصویرسازی آن برای فاعل اخلاقی امکان پذیر خواهد بود. همچنین باید اشاره کرد که این برآورد اخلاقی ریشه در همان قدرت برآورد تخیلی دارد که امکان تصور جاودانگی را به انسان می‌بخشد (Palmquist, 2013).

برآورد اخلاقی نوعی پیش‌بینی مطابق با قواعد است که نخست توسط ارسطو طرح و سپس توسط هیوم بسط و به قوه شناختی ما نسبت داده شد (Becker & Becker, 2001). هر چند که هیوم و کانت در این موضوع اتفاق نظر دارند که برآورد مربوط به قوای شناختی ماست اما هیوم بر خلاف کانت، اخلاق را ناشی از احساسات می‌داند. چنان‌که مشاهده شد، می‌توان استدلال کرد که کانت برآورد را بخشی از قوه خیال می‌داند. اما از جنبه دیگر اگر خوب به مفهوم برآورد نیز نظر افکنده شود، نتیجه خواهد شد که برآورد یا پیش‌بینی مربوط به درک ما از زمان است. یعنی آدمی آنگاه می‌تواند چیزی را برآورد یا پیش‌بینی کند که زمان را درک و به واسطه آن این امر را انجام داده باشد. پیش‌تر نیز اشاره شد، اما لازم است باز به این کارکرد قوه خیال مولد شود که «شهودهای محض زمان، وابسته به قوه تخیل مولد هستند» (کانت، ۱۳۹۷: ۹۲). این امر که قوه خیال نسبت به زمان دارای ویژگی پیش‌بینی کننده است نیز از چشم کانت به دور نیفتاده است، وی در کتاب *انسان‌شناسی از دیدگاه پراگماتیک* به این موضوع پرداخته است و به آن تصریح کرده است (Kant, 1996: 29: 34-37).

لذا هر چند که کانت به صورت مستقیم به این کارکرد اشاره نکرده است اما بنابر شواهد موجود در ساختار امر مطلق و در تبیینی که خود وی در کتاب *بنیاد بنیاد مابعدالطبیعه/اخلاق* شرح داده است باید نتیجه را از دل استدلال زیر پذیرفت:

- امر مطلق در شکل اول آن، دارای نوعی برآورد اخلاقی است.
- برآورد اخلاقی به واسطه قوه تخیل تولیدی امکان پذیر است.
- بنابراین شرط لازم برای امر مطلق، قدرت تصویرسازی خیال است.

۳-۲-۳. کام سوم بیانی دیگر از شرط لازم: اگر بار دیگر به صورت استدلالی به عبارت امر مطلق، نظر افکنده شود، عبارت «قانون عام» جلوه‌ای محوری دارد. بدین منظور باید پرسشی را طرح کرد که امکان تصور و شناخت عام نسبت به خاص برای آدمی چگونه رخ خواهد داد؟ به عبارت دیگر حالا که شرط لازم قانون اخلاقی به صورت امر مطلق، تصور این است که آیین رفتار من به صورت قانونی عام درآید، این درک از عام و تعمیم قانون اخلاقی در مقابل درک از خاص یعنی آیین رفتار من، در اندیشه و فاهمه من، چگونه رخ خواهد داد؟

خاطر نشان کردیم که در دستگاه فلسفی کانت، «فاهمه نمی‌تواند هیچ چیز را شهود کند و حواس نمی‌توانند به هیچ چیزی بیندیشد. فقط از طریق اتحاد آن‌هاست که شناخت می‌تواند ایجاد شود» (A51/B75). بنابراین هیچ یک را نمی‌توان بر دیگری ترجیح داد و اساساً «فاهمه بدون محتوا تهی است و شهودها بدون مفاهیم کور هستند» (Ibid). با این همه، کانت امر مطلق را صرفاً به موضوعات پیشینی برمی‌گرداند و بدین منظور اخلاق را از هر گونه امر تجربی خالی می‌کند. اما در امر مطلق ما از طرفی با «آیین رفتار من» و از طرف دیگر با «قانون عام» سر و کار داریم. کانت مفهوم کلی و عام را به کارکردهای منطقی فاهمه در احکام نسبت می‌دهد (A70/B95) و میان مفهوم کلی و جزئی و شخصی فرق می‌گذارد و حمل حکم شخصی بر حکم کلی را خطا و آن را متفاوت می‌انگارد، وی در این باره چنین می‌نویسد: «اگر من یک حکم شخصی (judicium singulare) را نه صرفاً بر حسب اعتبار درونی آن، بلکه همچنین به منزله شناخت به طور عام، از نظر کمیتش، که با شناخت‌های دیگر در آن مشابهت دارد، مورد بررسی قرار دهم، آن‌گاه آن حکم شخصی مطمئناً با احکام به نحو عام معتبر (Judicia communia) متفاوت است» (A71/B96). از همین روست که در جدول احکام، بر خلاف منطق دانان، جایگاهی خاص به آن می‌دهد و این تفاوت را تا جایی پر اهمیت می‌داند که نسبت میان حکم شخصی به کلی را همانند نسبت وحدت به نامتناهی تصور می‌کند. حال خوب است یک بار دیگر به پرسشی که طرح شد برگردیم. چگونه آیین رفتار من، می‌تواند به صورت قانونی عام در بیاید؟ چگونه ارتباط میان رفتار شخصی که می‌خواهم انجام دهم با آیین عام برقرار خواهد شد؟

¹. moral projection

از آنجا که امر مطلق باید بر اساس عقل بنا شود و به اصطلاح کانت باید دارای بنیاد پیشین محض یعنی مستقل از تجربه باشد، گزاره‌ای ترکیبی پیشینی است (سالیوان، ۱۳۸۰). همچنین از آنجا که شرط امکان پذیر بودن قضایای ترکیبی پیشینی را وجود مقولات می‌دانست (کانت، ۱۳۸۴: ۱۴۷)، بنابراین باید دانست که اولاً درک امر مطلق به واسطه مفاهیم محض فاهمه امکان پذیر است و ثانياً ارتباط میان مفاهیم محض فاهمه مادامی که پیشینی است به واسطه ترکیب محض صورت خواهد پذیرفت. ترکیبی که استعلایی است و عمل کنارهم نهادن بازنمایی‌های مختلف و فهم کثرت آن‌ها را در شناختی واحد و به نحو پیشینی فراهم می‌کند (A77/B103). بنابراین ما نتیجه می‌گیریم که ارتباط میان اراده من در امر مطلق با قانون عام که هر دو از مفاهیم پیشینی هستند، به وسیله فاهمه فهمیده شده و به وسیله ترکیب به یکدیگر مرتبط خواهد شد. لذا صورت بندی این استدلال به شکل زیر موجه است.

- قانون عام و آیین رفتار شخصی، هر دو باید گزاره‌ای ترکیبی و پیشینی باشند.
- ارتباط میان دو گزاره ترکیبی پیشینی به وسیله عمل ترکیب امکان پذیر است.
- بنابراین شرط لازم برای ارتباط میان دو جزء از امر مطلق، به وسیله ترکیب که محصول قوه تخیل است امکان پذیر است.

۴-۲-۳. نتیجه دومین تحلیل استعلایی: امر مطلق، التزامی درباره قوانین اخلاق است که مطابق با آن ما می‌توانیم به وظایف اخلاقی خویش عمل کنیم، بنابراین هنجار نهایی اخلاق از منظر کانت، امر مطلق است. در اولین شکل از امر مطلق، نوعی برآورد اخلاقی مشاهده می‌شود که بدون آن امر مطلق، امکان پذیر نیست. بنابراین چنانکه در استدلال گام دوم آمد، شرط لازم برای تحقق امر مطلق، قدرت تصویرسازی خیال است.

در گام سوم، یک بار دیگر به سراغ عبارات امر مطلق رفته و نشان دادیم که قانون عام و آیین رفتار شخصی در امر مطلق نیاز به رابط و واسطی دارند. هر دو گزاره‌های ذکر شده، ترکیبی پیشینی هستند. بنابراین چنانکه در استدلال فوق آمد، ارتباط میان دو گزاره به واسطه عمل ترکیب امکان پذیر است. ترکیب محصول قوه تخیل تولیدی است و لذا باید نتیجه گرفت که شرط لازم تحقق امر مطلق، قوه تخیل است.

۳-۳. تحلیل استعلایی سوم

۱-۳-۳. گام اول توصیف: مطابق آنچه پیش تر گفته شد کانت کلیه قوانین اخلاقی را به صورت اوامری دانسته که بر ما جلوه‌گر می‌شوند. ما برای تحلیل استعلایی سوم در ارتباط با جایگاه تخیل در فلسفه اخلاق کانت، لازم است به صورت دوم توصیف وی از امر مطلق نظر کنیم یعنی ضابطه احترام به کرامت اشخاص که در آن انسانیت را در مقام غایت فی نفسه می‌داند.

کانت برای اثبات اعتبار امر مطلق باید چیزی را فرض کند که وجودش در خودش دارای اعتبار مطلق باشد. بنابراین آنگاه است که آن امر منشا امکان امر مطلق خواهد بود. خود وی در این باره چنین می‌نگارد: «باید چیزی را فرض کنیم که وجود آن در نفس خود ارزش مطلق داشته باشد، یعنی چیزی که چون در نفس خود غایت است، می‌تواند سرچشمه قوانین قطعی باشد» (Kant, 1998b: 428). با این حساب پرسشی چنین پیش خواهد آمد که آن چیست که چنین غایتی دارد، کانت بی‌پروا پاسخ می‌دهد انسان؛ «اکنون می‌گوییم: انسان و به طور کلی هر ذات خردمند، به منزله غایتی مستقل و به خودی خود وجود دارد و نه صرفاً به عنوان وسیله‌ای که این یا آن اراده خودسرانه به کارش برد، بلکه در همه کارهایش، چه به خودش مربوط باشد و چه به هر ذات خردمند دیگر، همیشه باید در آن واحد در مقام غایت دانسته شود» (Kant, 1998b: 428). کانت این ذات و یا انسان خردمند را شخص^۱ می‌خواند و شخص در نظر او کسی است که نه به عنوان وسیله بلکه به عنوان غایت و هدف باشد.

کانت در ادامه برای ضابطه انسانیت در مقام غایت فی نفسه، مثال‌هایی را می‌آورد تا نشان دهد این صورت از امر مطلق نیز همانند صورت پیشین برای حل مشکلات اخلاقی نافع است. او خودکشی، دروغ، وظایف درباره خود، وظایف درباره دیگران را مطابق با این ضابطه تنقیح می‌نماید (کانت، ۱۳۹۴). بنابراین وی خاطر نشان می‌کند که برای عمل اخلاقی، ضابطه‌ای لازم است

^۱. Person

که در آن همواره انسان را مطابق با غایت در نظر آورد نه به عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به خواسته من. از این رو می‌توان برای هر عمل این پرسش را برای خویش تکرار کرد که آیا من از فرد دیگری به عنوان وسیله استفاده می‌کنم یا آن را غایت می‌دانم؟

۲-۳-۳. کام دوم تعیین شرط لازم: همانطور که در بخش پیش اشاره شد، از ورای ضابطه انسانیت در مقام غایت فی نفسه، احترام به کرامت اشخاص نتیجه می‌شود. این ضابطه به انسان در مقام غایت فی نفسه نظر می‌کند، بنابراین می‌تواند به عنوان ملاکی برای تعیین نوع ارتباط ما با دیگران به کار گرفته شود. به گفته بروس اونی^۱: «جان کلام او این است که باید کمک به دیگران را برای تحقق بخشیدن به غایاتشان، غایت خود قرار دهم» (اونی، ۱۳۹۳: ۲۴۵). همچنین کانت درباره وظیفه من در مقابل دیگران، قائل است که اگر فقط وجه سلبی این ضابطه را در نظر بگیریم، آنگاه در تلاش خواهیم بود که صرفاً تعارضی میان اهداف من با او پیش نیاید و برای او کوششی که شایسته غایت اوست رخ نخواهد داد، بنابراین بهتر و شایسته‌تر آن است که غایت هر فرد را همچون غایت خویش بنگریم. به عبارت دیگر «باید تا جایی که ممکن است غایات من نیز باشد» (کانت، ۱۳۹۴: ۹۶). این عبارت کانت ما را به یاد قدیمی‌ترین دستور اخلاقی در مکاتب اخلاقی یعنی قاعده زرین^۲ می‌اندازد. هرچند که کانت در انتقاد به قاعده زرین در مقایسه با دیدگاه خویش، معتقد است که قاعده زرین فقط به چگونگی رفتار با دیگران اشاره دارد و تکالیف نسبت به خویش را نادیده گرفته است (سالیوان، ۱۳۸۰: ۱۲۰)، با این حال شباهت این دو قانون در چگونگی رفتار با دیگری پرسشی را در ذهن ایجاد خواهد کرد که این دیگری را همچون خود انگاشتن چگونه ممکن است؟

برای پاسخ به این پرسش به سراغ کتاب بسیار ارزشمند درباره آنچه اهمیت دارد اثر درک پارفیت^۳ استاد دانشگاه هاروارد و برنده جایزه رولف شاک خواهیم رفت، اثری که پس از ۱۵ سال تأمل منتشر شده است. این اثر به گفته بسیاری از فیلسوفان اخلاق نظیر پیتر سینگر، جان گاتینگهام، مارک شرودر و... مهمترین اثر فلسفه اخلاق قرن ۲۱ است. پارفیت در این کتاب به سراغ صورت‌های مختلف امر مطلق کانت می‌رود و نکات مهمی را درباره نقش آزمایش فکری^۴ در امر مطلق بیان می‌دارد.

آزمایش فکری به یکی از روش‌های مرسوم و متداول در فلسفه گفته شده که برای مقاصد متعددی به کار برده می‌شود. هانس کریستین اوستد^۵ اصطلاح "آزمایش فکری" را در سال ۱۸۱۱ به فلسفه وارد کرد، اگرچه تا سال ۱۹۸۰ مورد توجه فلسفی قرار نگرفت (Stuart et al., 2018). آزمایش فکری تنها در فلسفه مورد توجه نبوده است، بلکه همواره در علم نیز از آن سخن به میان آمده است. «مبالغه نیست که بگوییم کل علم مدرن بر پایه شگفت‌انگیز چند آزمایش فکری بنا شده‌اند» (Cohen, 2008: viii). اتاق چینی سرل، زمین دوقلوی پاتنم (و مغز در خمره)، ماشین تجربه نوزیک، وضع نخستین رالز، دانشمند نوروفیزیولوژی جکسون/دنت، گربه شرودینگر، انسان معلق ابن‌سینا، ویولنیست تامسون، زامبی‌های فلسفی چالمرز، سوسک ویتگنشتاین، غار افلاطون (و حلقه گیگس)، گاوغای کواین، مرداب دیویدسون، دنیای دیسک پوانکاره، مسئله تراموا و بسیاری دیگر جزء آزمایش‌های فکری به شمار می‌روند.

اما آزمایش فکری چه تعریفی دارد؟ تعاریف متعددی درباره آزمایش فکری شده است، ریشه همه آن‌ها «یک» چه می‌شود اگر...^۶ است، انجام یک آزمایش فکری شامل استدلال فرضی است. مانند یک آزمایش معمولی، یک آزمایش فکری شامل ایجاد یک موقعیت و سپس توجه دقیق به آنچه اتفاق می‌افتد، خواهد بود. با این حال، برخلاف آزمایش‌های معمولی، آزمایشات فکری در آزمایشگاه ذهن انجام می‌شود، بنابراین موقعیت‌ها خیالی هستند، اغلب بسیار تخیلی هستند» (Tittle, 2005: 14). این تعریف شبیه مدعای اولیه ما در این مقاله است که هر جا واژه «اگر» به کار برده می‌شود، یعنی جمله‌ای شرطی به کار برده می‌شود، ما وارد وادی تخیل شده‌ایم. علاوه بر این تعریف فلسفه زبانی مبتنی بر تخیل از آزمایش فکری، برخی تعریف‌های واضح‌تر درباره آزمایش فکری نیز وجود دارد، به عنوان نمونه سورنسن آن را ابزاری برای انتخاب فیلسوفانه می‌داند (Sorensen, 1992). اما

1. Bruce Aune

2. The Golden Rule

3. Derek Parfit

4. Thought Experiment

5. Hans - Christian Ørsted

6. What if

تامار زابو گندلر^۱ ساختاری منسجم و سه جانبه را پیشنهاد می‌کند که مشترک در تمام آزمایش‌های فکری (چه فلسفی و چه علمی) است و می‌تواند به توصیف دقیق و تامل در یک مورد خیالی منجر شود. این ساختار به شرح زیر است: (Gendler, 2000: 21).

۱. یک سناریو خیالی شرح داده شده است.
۲. استدلالی ارائه می‌شود که سعی می‌کند ارزیابی صحیحی از سناریو را رقم بزند.
۳. این ارزیابی سناریوی تصور شده موجب آشکارسازی در موارد فراتر از سناریو خواهد شد.

اگر بخواهیم از نسبت میان آزمایش‌های فکری و تخیل سخن به میان آوریم، باید بگوییم که نقش تخیل در آزمایش‌های فکری آنقدر برجسته است که چنانچه از تعاریف مشخص است، تمامی بخش تصور در آزمایش‌های فکری به مدد تخیل امکان‌پذیر است. جولیان باگینی (۲۰۰۵) در زمینه جایگاه تخیل در آزمایش‌های فکری و ارتباط آن با اخلاق چنین می‌نویسد: «تخیل بدون دلیل، خیالی محض است، اما عقل بدون تخیل عقیم است. این تا حدی به همین دلیل است که دانشمندان و فیلسوفان همواره از سناریوهای تخیلی برای کمک به وضوح ایده‌های خود استفاده کرده و از پیش بردن آن‌ها در محدوده خود استفاده کرده‌اند. هدف از چنین «آزمایش‌های فکری» حذف چیزهایی است که مسائل را در زندگی واقعی پیچیده می‌کند تا به طور واضح بر ماهیت یک مشکل تمرکز کنند. بنابراین، برای مثال یک معضل اخلاقی در زندگی واقعی همیشه با عوامل احتمالی و زمینه خاص دارای پیچیدگی است» (Baggini, 2005: IX). همچنین صادقی (۱۳۹۵) مدعی است که تخیل در آزمایشات فکری نظریات اخلاقی چون دیدگاه ناظر آرمانی، انواعی از فرا طبیعت‌گرایی، توصیه‌گرایی، اخلاق پراگماتیستی جان دیوئی و... نقشه ویژه داشته و هر یک به نوعی از یکی از وجوه تخیل اخلاقی استفاده کرده‌اند. بنابراین آزمایش فکری را می‌توان به عنوان روش و ابزاری فلسفی برای حل کردن، واضح کردن و مشخص کردن موضوعی در سراسر فلسفه به خصوص اخلاق در نظر آورد.

پارفیت جهت مشخص کردن جایگاه آزمایش‌های فکری و اندیشه ایمانوئل کانت، انتقاد وی به قاعده زرین را رد می‌کند، با این حال ضابطه او را مناسب‌تر از قاعده طلایی می‌داند. پارفیت مدعی است که اکثر ما به صورت منطقی این نظر را نداریم که مردم بر اساس قتل، زخمی کردن، زورگیری، دروغ گفتن و سرقت‌های بسیار عمل می‌کنند. همچنین اگر قرار باشد در موقعیت افراد آسیب دیده قرار بگیریم، حاضر نخواهیم بود به این شیوه با ما رفتار شود. پارفیت با مقایسه قاعده زرین با امر مطلق کانت، هر دو را کمک کننده به انتخاب‌های عقلانی مردم می‌داند، او درباره این قواعد با آزمایش‌های فکری چنین می‌نگارد: «این اصول روش‌های متفاوتی هستند که عمدتاً شیوه تفکر اخلاقی ما را منصفانه می‌کنند. هر دوی این اصول به ما می‌گویند که آزمایش‌های فکری خاصی را با پرسیدن سوالاتی در مورد موارد تخیل شده، انجام دهیم. برای اعمال قانون طلایی، می‌پرسیم "اگر این کار با من انجام شود؟" برای اعمال قانون طبیعت و نسخه‌های فرمول باور اخلاقی کانت، می‌پرسیم "اگر همه این کار را بکنند؟" و "اگر همه چنین اعمالی را باور کنند چه؟ مجاز است؟"» (Parfit, 2011: 328). پارفیت قاعده‌های امر مطلق را به سوالاتی در آزمایش‌های فکری تبدیل می‌کند و مدعی است که این سوالات بخش جدایی‌ناپذیر قاعده‌های امر مطلق و به صورت ضمنی همراه آن هستند. پارفیت ضمن پذیرش صورت‌های دیگر امر مطلق به عنوان راهی منصفانه برای اخلاقی‌تر بودن، به دشواری این آزمایش‌های فکری نیز آگاه است، او چنین می‌نگارد که: «تصور اینکه ما در موقعیت دیگران قرار داشته باشیم و مانند این افراد دقیقاً منطبق باشیم، دشوار است. آنچه ما باید سعی کنیم و تخیل کنیم، غالباً غیرممکن است. اما آنطور که برخی نویسندگان ادعا می‌کنند، این اعتراضی قاطع نیست. برخی از آزمایشات فکری مفید هستند حتی اگر از ما بخواهند چیزی را تصور کنیم که عمیقاً غیرممکن است. اینشتین سودمندانه پرسید که اگر با سرعت نور در حال حرکت باشیم چه چیزی را می‌بینیم؟ اگرچه ما احتمالاً نمی‌توانیم اسبی باشیم که شلاق می‌خورد یا حیوان گرفتار و گرسنه‌ای که خز او را پوشیده‌ایم، اما می‌توانیم چنین چیزهایی را به اندازه کافی برای اهداف اخلاقی تخیل کنیم» (Ibid: 329). بنابراین به صورت خلاصه باید گفت که از نظر پارفیت، وقتی کانت از ما می‌خواهد که «چنان رفتار کن تا بشریت را چه در شخص خود و چه در شخص دیگری همیشه به عنوان یک غایت به شمار آوری و نه هرگز تنها همچون وسیله‌ای» (Kant, 1998b: 429). در حقیقت از ما می‌خواهد که برای اخلاقی‌زیستن به یک آزمایش فکری متوسل

¹. Tamar Szabo Gendler

شویم و قدرت تخیل خویش را برای همچون خود انگاشتن دیگری به کار گیریم تا از ورای آن به تصمیم اخلاقی درست و متناسب راه پیدا کنیم.

نمونه این تحلیل پرفیت از کانت را می‌توان در کتاب *انسان‌شناسی از دیدگاه پراگماتیک* یافت، کانت سه رهنمود را از پیشینیان نقل می‌کند که دومی آن «خود را در ارتباط با انسان‌ها در جایگاه هر شخص دیگر اندیشیدن» (کانت، ۱۳۹۷: ۱۵۵) است. همچنین وی درباره همدلی، قوه تخیل را سبب ساز همدلی می‌داند «انسان با قوه خیال با دیگران همدلی می‌کند (مثلاً اگر ببیند که کسی تعادلش را از دست داده و در حال افتادن است، خود به خود و بیهوده به طرف مقابل کج می‌شود تا به عبارتی باز وی را به تعادل برگرداند) و صرفاً شاد است که به همان سرنوشت گره نخورده است» (همان: ۱۶۶).

به صورت خلاصه باید گفت:

- امر مطلق در شکل دوم خود، دارای نوعی آزمایش فکری است.
- آزمایش فکری به مدد قوه تخیل ممکن است.
- بنابراین شرط لازم برای امکان امر مطلق، استفاده از قوه تخیل در آزمایش فکری است.

۳-۳-۳. نتیجه سومین تحلیل استعلایی

باید نتیجه گرفت که همانند استنتاج پیشین، اولاً امر مطلق ترکیبی است و با تخیل دارای ارتباط است، یعنی «امر مطلق ترکیبی پیشین است و به همین جهت فعلی را تجویز می‌کند و به نحو پیشین با اراده مرتبط می‌سازد» (گایر، ۱۳۹۶: ۱۳۹). ثانیاً ضابطه دوم امر مطلق اشاره به این امر دارد که همواره با همه انسان‌ها به گونه‌ای رفتار کنیم که چه خود و چه آن‌ها به عنوان غایت باشند. این ضابطه‌های امر مطلق در حقیقت آزمایش فکری را پیش روی ما برای اخلاقی‌تر شدن می‌گذارد. ثالثاً آزمایش‌های فکری همواره به مدد قدرت تخیل امکان‌پذیر است. بنابراین تخیل یک بار در مفهوم ترکیبی امر مطلق و بار دیگر در آزمایش فکری برای تاثیرگذاری این امر موثر است. لذا باید گفت که شرط لازم امکان امر مطلق استفاده از تخیل به وسیله آزمایش فکری است.

۴. تربیت در فلسفه کانت

وقتی سخن از یکی از شاخه‌های فرعی فلسفه می‌شود، ابتدا باید به مفهوم و چیستی آن شاخه توجه نشان داد، خصوصاً که عبارت فلسفه تعلیم و تربیت، عبارت نوظهور است و در زمان کانت استفاده از این عبارت معمول نبوده است. فلسفه تربیت چیست؟ «فلسفه تربیت شاخه‌ای مجزا از فلسفه نیست، زیرا تربیت کردن فعالیت پیوندی و ترکیبی است. بنابراین فلسفه تربیت با شاخه‌های فلسفه مرتبط است و با بخش‌هایی از آن‌ها که راه‌حل‌های مناسبی برای مسائل تربیتی عرضه می‌کنند، پیوند خورده است» (هرست و پیترز، ۱۳۸۹: ۲۳). بنابراین انتظار می‌رود که آنچه به عنوان فلسفه تعلیم و تربیت کانت مطرح می‌کنیم با لایه‌های اصلی معرفت‌شناسی و فلسفه اخلاق وی مرتبط باشد. این موضع گسترده با نظر به رویکرد اخیر کیت موران^۱ استاد دانشگاه برن‌دایس و صاحب کرسی فلسفه اخلاق کانت این مرکز بسیار نزدیک است. از نظر وی نظریه تعلیم و تربیت کانت ذیل نظریه خیر اعلی^۲ او باید گنجانده شود. به صورت خلاصه باید گفت که موافق با نظر موران، فلسفه تعلیم و تربیت نزد ایمانوئل کانت را باید تماماً در فلسفه اخلاق وی جستجو کرد. کانت برای تربیت از آن روی‌شان والایی قائل است که تماماً در خدمت اخلاق باشد و بتواند بر اساس ویژگی اجتماعی که دارد رو به سوی مملکت غایات کرده و شرایط امر مطلق را چه به صورت فردی و چه به صورت اجتماعی مهیا و تسریع نماید (Moran, 2009: 470-484). لذا باید گفت که فلسفه تعلیم و تربیت وی چیزی جز فلسفه تعلیم و تربیت اخلاقی نیست. اما این بدان معنی نیست که فلسفه تعلیم و تربیت وی اصیل نیست و به سایر موضوعات تربیتی نظر نمی‌افکند، بلکه بدان معناست که از آنجا که هدف کانت درباره انسان کامل با کمال اخلاقی گره خورده است، لذا تمامی اهداف تعلیم و تربیت نزد وی نیز رو به سوی اخلاق دارد. با این حساب است که سخن گفتن از فلسفه تعلیم و تربیت وی با تعریفی که از هرست و پیترز گذشت، جایز و رواست. چرا که فلسفه تعلیم و تربیت کانت با شاخه‌های فلسفه وی هم در نقدهای سه‌گانه و هم در مهم‌ترین کتب فلسفه اخلاق، کاملاً مرتبط بوده و بر اساس آن راه‌حل‌های مناسبی برای مسائل تربیتی توسط خود کانت و شارحان و محققانش عرضه شده است، بنابراین می‌توان وی را در زمره اصیل‌ترین فیلسوفان تربیتی لحاظ کرد.

¹. Kate Moran

². Highest good

کانت در فصل آخر کتاب *درس‌های فلسفه اخلاق* در پاسخ به این سوال برآمده که عاقبت نوع بشر چه خواهد شد؟ وی عاقبت نوع بشر و تقدیر او در پایان تاریخ را کمال رشد اخلاقی به شرط اختیار و آزادی دانسته است. کانت در این بخش، با ذاتی دانستن اختیار آدمی، سعادت انسان را به واسطه اختیار و همت خویش قابل دستیابی تلقی کرده و کمال اخلاقی انسان را در یک تلاش جمعی تحقق پذیر می‌داند. کانت فاصله انسان روزگار خویش با این والاترین آرمان را بسیار دانسته و پیشنهاد مجمع عمومی از ملت‌ها را که پیش‌تر آبه اهل سن پیر^۱ عنوان کرده بود را گام بزرگی در جهت تحقق خیر و کمال عمومی نوع انسان می‌داند. کانت در ادامه پس از ناامیدی از چنین آرمانی در زمانه خویش، چنین می‌نویسد:

اما چگونه می‌توان به کمال دست یافت و به چه چیزی می‌توان امید داشت؟ تعلیم و تربیت و دیگر هیچ. تربیت باید با کل غایت طبیعت در تمدن و نظام خانواده هماهنگ باشد. اما تربیت ما در خانه و مدرسه بسیار ناقص است، هم از لحاظ فرهنگ و مهارت و انضباط و آموزش و هم از لحاظ ساخت شخصیت بر اساس اصول اخلاقی. انسان به کسب مهارت بیشتر می‌اندیشد تا چگونگی استفاده از آن و حکومتی که متشکل از افراد صالحی نباشد، چگونه می‌تواند بر افراد حکومت کند؟ اما اگر نظام تربیت چنان باشد که مهارت گسترش یابد و شخصیت اخلاقی ساخته شود، در این صورت فواید آن تا دربار پادشاهان نیز نفوذ خواهد کرد و شاهزادگان نیز از آن سود خواهند برد، به شرط آن که آن‌ها نیز توسط همان معلمان تربیت شوند (Kant, 2001a: 471-472).

بنابراین واضح است که کانت برای تعلیم و تربیت جایگاه بسیار رفیعی قائل است و آن را هم اجتماعی و هم فردی، هم ساختاری برای اصلاح حکومت، هم ایجادکننده منش نیک اخلاقی، هم هماهنگ با طبیعت و خانواده و هم موثر در فرهنگ می‌داند (گنزالس، ۱۳۹۹). از همه مهمتر آنکه عاقبت نوع بشر را به آن وابسته دانسته و آن را تنها راه حل برای رسیدن انسان به کمال به دست خویش معرفی می‌نماید. در نهایت باید گفت که کانت در نوشته‌های درباره تعلیم و تربیت نیز به اهمیت تعلیم و تربیت اشاره کرده و چنین می‌نگارد: «بشر تنها با تعلیم و تربیت آدم تواند شد و آدمی چیزی جز آنچه تربیت از او می‌سازد نیست» (کانت، ۱۳۹۲: ۶۲-۶۳).

۵. استنتاج فلسفی برای نشان دادن جایگاه تخیل در فلسفه اخلاق کانت

در این بخش لازم است که به شیوه استنتاج فلسفی، از بخش‌های فلسفه اخلاق کانت در مباحث تعلیم و تربیت استفاده کرده تا ارتباط میان تربیت و اخلاق مبتنی بر تخیل تبیین گردد. بنابراین می‌توان از ارتباط میان فلسفه به طور عام و به طور خاص (ارزش‌شناسی) با تعلیم و تربیت سخن به میان آورد. چرا که «دیدگاه‌های فلسفی را می‌توان در مباحث‌های تعلیم و تربیت بکار گرفت و حتی فرانکنا بر آن است که بخش‌های تعلیم و تربیت به واقع چیزی جز شاخه‌ای از پیکره کلی فلسفه‌های تعلیم و تربیت نیست» (باقری، ۱۳۹۴: ۱۰۴). این موضع در آثار خود کانت نیز به وفور مورد مشاهده است، چنانچه پیش‌تر از آن سخن رفت، او مبتنی بر اندیشه‌های خویش در فلسفه اخلاق به تربیت اخلاقی نظر کرده است. این پژوهش بر آن است که در الگوی استنتاجی ارتباط میان تربیت و اخلاق مبتنی بر تخیل را در اندیشه وی تبیین نماید و از ورای آن دلالت‌ها و روش‌های تربیتی را استنتاج نماید.

در نخستین استنتاج فلسفی به سراغ نتایج پیشین در تحلیل استعلایی رفته و سه نتیجه به دست آمده در تحلیل استعلایی اول و دوم، مبنای اولین استنتاج قرار خواهد گرفت. به کوتاه سخن، در بحث تعلیم و تربیت نتیجه شد که **هدف اصلی تعلیم و تربیت، همانا کمال اخلاقی است.** همچنین در گام دوم تحلیل استعلایی دوم نتیجه حاصل آمد که شرط لازم برای تحقق امر مطلق، قدرت تصویرسازی خیال است و در ادامه در گام سوم تحلیل استعلایی دوم، نتیجه گرفته شد که شرط لازم تحقق امر مطلق، قوه تخیل است. علاوه بر این نتایج در اولین تحلیل استعلایی نشان داده شد که اراده خیر در فلسفه اخلاق کانت نقشی محوری دارد و شرط اخلاقی بودن یک عمل نزد وی آن است که دارای اراده خیر باشد. با توجه به شرح فریدبرک پذیرفته شد که منشا اراده خیر، تخیل خلاق است، تخیلی که از چهارچوب عقل فراتر رفته و خودآیین شده است. بنابراین بر اساس نظر فریدبرک

^۱. Abbè de saint-pierre

نتیجه حاصل شد که شرط لازم تحقق اراده خیر، تخیل خلاق است. از این سه نتیجه در تحلیل استعلایی اول و دوم، باید نتیجه‌ای کلی و ضروری گرفت که **نیل به اخلاق در گرو قابلیت تخیل است.**

بر اساس این دو نتیجه که یکی گزاره‌ای واقع‌نگر فلسفی و دیگری گزاره‌ای مربوط به هدف بنیادی هنجارین تعلیم و تربیت است، می‌توان قیاسی فلسفی را به شکل زیر مطمح نظر قرار داد و از نتیجه این قیاس، گزاره‌ای هنجارین مربوط به نوعی از پرورش را در تعلیم و تربیت نتیجه گرفت که اولین استنتاج فلسفی را شامل می‌شود:

الف: هدف اصلی تعلیم و تربیت، همانا کمال اخلاقی است.

ب: نیل به اخلاق در گرو قابلیت تخیل است.

ج: بنابراین برای تعلیم و تربیت اخلاقی باید به پرورش تخیل پرداخت.

در دومین استنتاج فلسفی به سراغ اهداف واسطی رفته و با اتکا به توصیف سومین تحلیل استعلایی در گام اول، نشان داده شد که همدلی یکی از اجزا تربیت اخلاقی است. مضاف بر آن معلوم گشت که همدلی به وسیله قوه تخیل امکان‌پذیر است. بنابراین استنتاجی فلسفی به صورت زیر، برای این هدف واسطی نتیجه گرفته می‌شود. لازم به ذکر است که این نتیجه را باید تابعی از نتیجه‌ای کلی‌تر که همانا هر نوع تربیت اخلاقی به معنای امر مطلق در گرو تخیل است و ارتباط بین اصول اخلاقی و قوانین اخلاقی به واسطه تخیل ممکن است، در نظر آورد.

هدف واسطی: همدلی یکی از اجزا تربیت اخلاقی است.

گزاره روشی: همدلی در گرو پرورش خیال ورزی است.

نتیجه روشی: برای همدلی، باید به پرورش خیال‌ورزی پرداخت.

در سومین استنتاج فلسفی باید به سراغ بخش انتهایی پرسش رفته و در جستجوی روش پرورش تخیل اخلاقی بود. بنابراین با اتکا به نتیجه اولین استنتاج فلسفی که **پرداختن به تعلیم و تربیت اخلاقی را در گرو پرورش تخیل** می‌دانست، خواهان ایجاد قیاس عملی دیگر، به روشی مناسب در تعلیم و تربیت مبتنی بر تخیل شد. به عبارت دقیق‌تر قیاسی مبتنی بر گزاره هنجارین نتیجه شده از استنتاج اول که مربوط به نوعی از پرورش در تعلیم و تربیت است را به همراه گزاره واقع‌نگر روشی به عنوان مقدمه در نظر گرفت. از ورای این امر به یک نتیجه هنجارین مربوط به شیوه عملی که باید در تعلیم و تربیت به کار برده شود، دست یافته خواهد شد. در این میان آزمایش فکری به عنوان گزاره واقع‌نگر روشی در نظر گرفته می‌شود. آزمایش فکری را می‌توان به عنوان روش و ابزاری فلسفی برای حل کردن، واضح کردن و مشخص کردن موضوعی در سراسر فلسفه به خصوص اخلاق در نظر آورد و نتیجه گرفت که بخش تصور در آزمایش فکری به مدد تخیل امکان‌پذیر است. لذا گزاره واقع‌نگر روشی، مربوط به استفاده از آزمایش فکری است. بنابراین در سومین استنتاج فلسفی خویش، صورت قیاس به شکل زیر نتیجه‌گیری می‌شود.

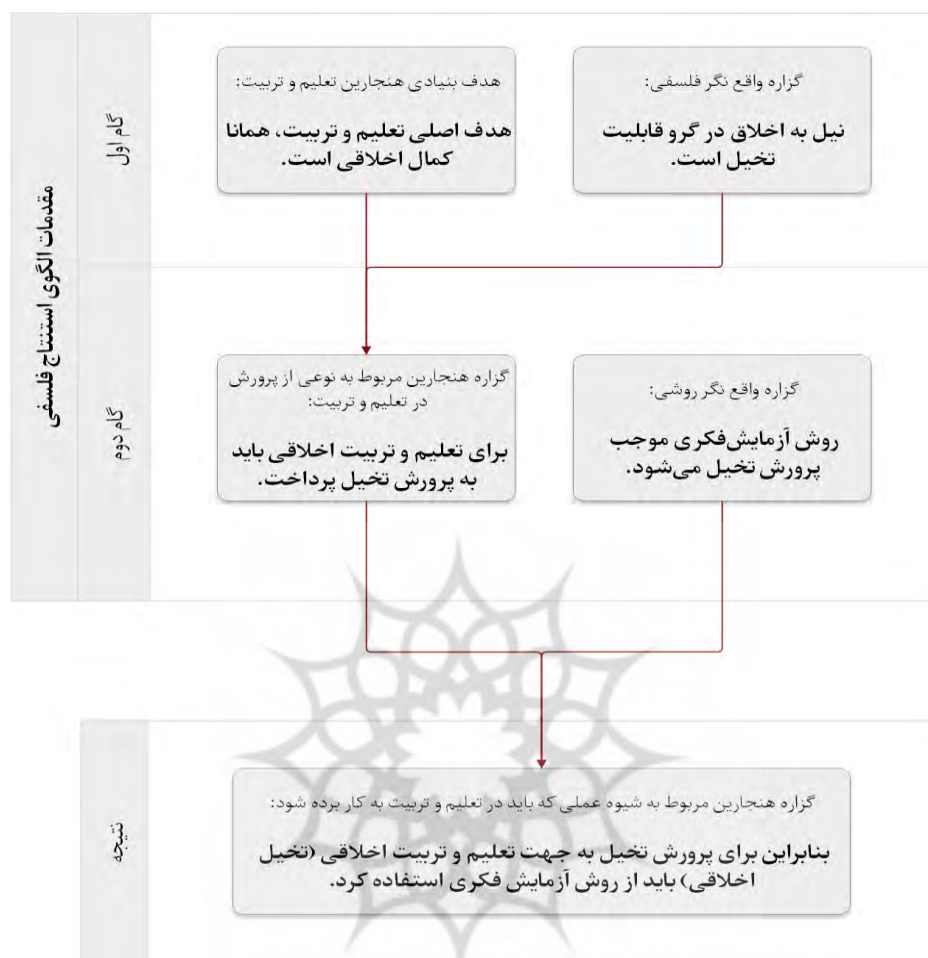
الف: برای تعلیم و تربیت اخلاقی باید به پرورش تخیل پرداخت.

ب: روش آزمایش فکری موجب پرورش تخیل می‌شود.

ج: بنابراین برای پرورش تخیل به جهت تعلیم و تربیت اخلاقی (تخیل اخلاقی) باید از روش آزمایش فکری استفاده کرد.

در انتها با جمع‌بندی میان استنتاج فلسفی اول و سوم، که بخش اصلی استنتاج را شامل می‌شود^۱، الگوی استنتاج فلسفی تخیل اخلاقی مطابق با شکل ۱ نتیجه خواهد شد.

^۱. لازم به توجه است که حتی استنتاج دوم نیز به مدد آن معنی پیدا کرده است.

شکل ۱: الگوی استنتاج فلسفی تخیل اخلاقی

نتیجه‌گیری

تخیل نقش اساسی در دستگاه فلسفی کانت ایفا می‌کند، شکاف‌هایی را در زندگی انسان از بین می‌برد و ما را قادر می‌سازد تا فراتر از آنچه در اینجا و اکنون وجود دارد، به لایه‌های غنی از معنا که بافت خود را به دنیای انسانی ما می‌بخشد نگاه کنیم (Matherne, 2016). نقش تخیل در دیدگاه کانت، در نسبت با سایر قوای شناختی قرار می‌گیرد و از آنجایی که برای کانت ارزشی والا دارد هم در نقد عقل محض و هم در نقد قوه حکم و هم در سایر آثار به تبعیت از این دو نقد، از آن سخن به میان آورده است. به توضیح دیگر تخیل در نقد اول، در تبعیت کامل از فاهمه است و در نقد سوم، موضعی آزادانه دارد. بنابراین تعریف تخیل صرفاً از منظر یکی از دو نقد، تعریفی تقلیل‌گرایانه نسبت به مفهوم کلی تخیل در نزد کانت است.

تخیل در نزد کانت علیرغم تعاریف متعدد در آثار وی دارای نظامی منطقی است. کانت از سه تخیل در آثار و اندیشه خویش سخن به میان آورده است که هر یک دارای تعریفی مشخص و کارکردی معلوم است که می‌توان وجه اشتراک همه آن‌ها را در قابلیت ترکیب به معنای کلی دانست. تخیل تولیدی: قوه‌ای است برای تعیین بخشیدن به حساسیت به نحو پیشینی و ترکیب شهودات بر طبق مقولات بر اساس ایجاد شاکله. تخیل بازتولیدی: قوه‌ای است تابع قوانین تجربی حسی و کارکرد اصلی آن تداعی کثرات حسی است. تخیل خلاق: قوه‌ای است، رها شده از متابعت فاهمه و دارای کارکردی آزاد برای ایجاد تصورات منحصر به فرد خویش است.

جهت مشخص شدن جایگاه تخیل در تربیت اخلاقی، ابتدا جایگاه تخیل در فلسفه اخلاق نشان داده شد. برای این امر از روش تحلیل استعلایی مدد جسته و در سه تحلیل متفاوت جایگاه و نقش تخیل تبیین گشت. به صورت خلاصه نتایج به دست آمده چنین است:

- تحلیل استعلایی اول:
 - شرط لازم اول: شرط لازم عمل اخلاقی اراده خیر است.
 - شرط لازم دوم: شرط لازم تحقق اراده خیر، تخیل خلاق است.
- تحلیل استعلایی دوم:
 - شرط لازم اول: شرط لازم برای تحقق امر مطلق، قدرت تصویر سازی خیال است.
 - بیانی دیگر از شرط لازم: شرط لازم تحقق امر مطلق، قوه تخیل است.
- تحلیل استعلایی سوم:
 - شرط لازم: شرط لازم امکان امر مطلق استفاده از تخیل به وسیله آزمایش فکری است.

پس از آن برای روشن شدن جایگاه و رابطه تخیل با تربیت اخلاقی، نتایج حاصل آمده از تحلیل‌های استعلایی را باید از گذر سه استنتاج فلسفی در نظر آورد، در اولین استنتاج فلسفی نتیجه گرفته شد که برای تعلیم و تربیت اخلاقی باید به پرورش تخیل پرداخت. در دومین استنتاج به دست آمد که برای همدلی یا هر نوعی از تربیت اخلاقی به معنی امر مطلق، باید به پرورش خیال‌ورزی پرداخت. در سومین استنتاج حاصل آمد که برای پرورش تخیل به جهت تعلیم و تربیت اخلاقی (تخیل اخلاقی) باید از روش آزمایش فکری استفاده کرد. در انتها باید اضافه کرد که طبعاً این کوشش نمی‌تواند همه مفاهیم تخیل و همه جایگاه آن را در اخلاق نشان دهد و چنانکه کانت درباره مفهوم ترکیب معتقد بود که «به ندرت به این کار کرد آگاهیم»، باید دانست که برای فهم فیلسوفی به گران سنگی ایمانوئل کانت، قلم‌های بسیار باید تا بارقه‌ای از ژرفای اندیشه وی روشن گردد.

منابع

- اونی، بروس. (۱۳۹۳). *نظریه اخلاقی کانت*، ویراستار مصطفی ملکیان، ترجمه علیرضا آل‌بویه، قم: بوستان کتاب.
- باقری نوع‌پرست، خسرو. (۱۳۹۴). *رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- پالمر، مایکل. (۱۳۹۰). *مسائل اخلاقی: متن آموزشی فلسفه اخلاق*، ترجمه علیرضا آل‌بویه، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- جانسون، رابرت نیل. (۱۳۹۵). *دانشنامه فلسفه استنفورد: فلسفه اخلاق کانت*. ترجمه مهدی اخوان، تهران: ققنوس.
- راس، ویلیام دیوید. (۱۳۹۳). *نظریه اخلاقی کانت: شرحی بر تاسیس مابعدالطبیعه اخلاق*. ترجمه محمدحسین کمالی‌نژاد، تهران: حکمت.
- رولف، مایکل. (۱۳۹۶). *دانشنامه فلسفه استنفورد: ایمانوئل کانت*. ترجمه داود میرزایی، تهران: ققنوس.
- <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/kant>
- ریخته‌گران، محمدرضا؛ قمی، محمداقبر. (۱۳۸۹). بررسی تبیین کانت از قوای تخیل و فاهمه در نقدهای اول و سوم، ذهن، ۱۱(۴۱): ۱۰۹-۱۳۰.
- زیباکلام، فاطمه. (۱۳۹۰). *مبانی فلسفی آموزش و پرورش در ایران*. تهران: حفیظ.
- سالیوان، راجر ج. (۱۳۸۰). *اخلاق در فلسفه کانت*. ترجمه عزت‌الله فولادوند، تهران: طرح نو.
- سلمان، علی؛ حاج رشیدیان، سعید. (۱۳۹۷). کارکرد تخیل در تقویم عینیت از منظر کانت. *پژوهش‌های فلسفی-کلامی*، ۲۱(۱): ۱۴۳-۱۶۴.
- <https://doi.org/10.22091/jptr-pfk.2019.2502.1744>
- سلمان، علی؛ میرزایی، داوود. (۱۳۹۸). نقد و بررسی تفسیر اخلاقی از استنتاج زیباشناختی در اندیشه کانت. *مجله پژوهش‌های فلسفی*، ۱۳(۲۶): ۲۱۳-۲۳۲.
- <https://doi.org/10.22034/jpiut.2019.8008>
- سیاهی، مجتبی. (۱۳۸۸). تحلیلی بر «شاکله» در فلسفه کانت. *حکمت و فلسفه*، ۵(۱۷): ۸۳-۹۶.

- صادقی، مسعود. (۱۳۹۵). نقش تخیل در حکم و انگیزش اخلاقی، پایان‌نامه دکتری تخصصی دانشگاه قم، دانشکده الهیات و معارف اسلامی. عبدالآبادی، علی‌اکبر. (۱۳۸۹). نگاهی به جایگاه مفهوم استعلایی (Transcendental) در فلسفه نظری کانت (با توجه به پاره‌ای از مصادیق آن در کتاب نقد عقل محض)، مجله پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز، ۴(۲۱۶): ۸۱-۱۰۳.
- فولادی، عقیل. (۱۳۹۳). خیال و ابژکتیویته در نقد اول کانت، هستی و شناخت، ۱(۲): ۷۹-۹۸.
- کانت، ایمانوئل. (۱۳۸۴). تمهیدات: مقدمه‌ای برای هر مابعدالطبیعه آینده که به عنوان یک علم عرضه شود، ترجمه غلامعلی حدادعادل، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- کانت، ایمانوئل. (۱۳۸۸). نقد قوه حکم، ترجمه عبدالکریم رشیدیان، تهران: نشر نی.
- کانت، ایمانوئل. (۱۳۹۲). تعلیم و تربیت: اندیشه‌هایی درباره آموزش و پرورش. ترجمه غلامحسین شکوهی، تهران: دانشگاه تهران.
- کانت، ایمانوئل. (۱۳۹۴). بنیاد مابعدالطبیعه اخلاق/گفتاری در حکمت کردار. ترجمه حمید عنایت و علی قیصری، تهران: خوارزمی.
- کانت، ایمانوئل. (۱۳۹۷). انسان‌شناسی از دیدگاه عملی. ترجمه عقیل فولادی، تهران: نگاه معاصر.
- کانت، ایمانوئل. (۱۳۹۸). نقد عقل محض. ویراستار محمدمهدی اردبیلی، ترجمه بهروز نظری، (ویرایش دوم ترجمه فارسی، ترجمه انگلیسی از پل گایر و آلن دلبیو وود)، تهران: ققنوس.
- گایر، پل. (۱۳۹۶). راهنمای خواندن بنیادگذاری مابعدالطبیعه اخلاق کانت، ترجمه علی تقوی‌نسب، تهران: ترجمان علوم انسانی.
- گنزالس، آنامارتا. (۱۳۹۹). فرهنگ، آموزش و نظریه اجتماعی در اندیشه کانت، ترجمه زهره سعیدی و رضا ماحوزی، تهران: کرگدن.
- ماحوزی، رضا. (۱۳۸۸). امر سوم در احکام تألیفی پیشینی در فلسفه کانت. مجله پژوهش‌های فلسفی، ۳(۲۱۴): ۸۹-۱۰۴.
- هارتناک، یوستوس. (۱۳۹۹). نظریه معرفت در فلسفه کانت، ترجمه غلامعلی حدادعادل، تهران: هرمس.
- هایدگر، مارتین. (۱۳۹۹). کانت و مسئله متافیزیک، ترجمه مهدی نصر، تهران: پگاه روزگار نو.
- هرست، پل هیوود؛ پیترز، ریچارد استنلی. (۱۳۸۹). منطقی تربیت: تحلیل مفهوم تربیت از نگاه فلسفه تحلیلی، ترجمه فرهاد کریمی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- وود، آلن دلبیو. (۱۳۹۶). کانت، ترجمه عقیل فولادی، تهران: نگاه معاصر.

References

- Abdolabadi, A. A. (2010). A look at the place of "Transcendental" in Kant's Theoretical Philosophy (Regarding some of its instances in Kant's Critique of pure reason). *Journal of Philosophical Investigations*, 4(216): 81-103. (In Persian)
- Aune, B. (2014). *Kant's theory of morals* translated by A. Aleboyeh, Edited by M. Malekian. Qom: Bustan Ketab. (In Persian)
- Baggini, J. (2005). *The Pig that Wants to be Eaten: And 99 Other Thought Experiments*. Granta Books.
- Bagheri Noaparast, K., Sajjadih, N., & Tavasoli, T. (2015). *Approaches and research methods in philosophy of education*. Tehran: Institute for Social and Cultural Studies. (In Persian)
- Becker, L. C., & Becker, C. B. (2001). *Encyclopedia of ethics*. 2nd ed. New York: Routledge.
- Blackburn, S. (2020). *The Oxford dictionary of philosophy*, 3rd ed. Oxford University Press.
- Cohen, M. (2008). *Wittgenstein's beetle and other classic thought experiments*. John Wiley & Sons.
- DiCenso, J. J. (2013). The Concept of Urbild in Kant's Philosophy of Religion. *Kant-Studien*, 104: 100-132. <https://doi.org/10.1515/kant-2013-0007>
- Fouladi, A. (2014). Imagination and Objectivity in Kant's First Critique. *The Journal of Existence and Knowledge*, 1(2): 79-98. (In Persian)
- Freydberg, B. (2005). *Imagination in Kant's Critique of practical reason*. Indiana University Press.
- Gendler, T. S. (2000). *Thought Experiment: On the Powers and Limits of Imaginary Cases*. Routledge.
- Gonzalez, A. M. (2020). *Culture, Education and Social Theory in Kant's Thought*. translated by Reza Mahoozi; Z. Saeedi. Tehran: Kargadan Publishing House. (In Persian)
- Guyer, P. (2007). *Kant's Groundwork for the metaphysics of morals: a reader's guide*, translated by S. A. Taghaviniasab. Tehran: Tarjomaan Publications. (In Persian)

- Halstead, J. M.; McLaughlin, T. H. (2005). *Education in Morality*. Routledge.
- Hartnack, J. (2020). *Kant's theory of knowledge*, translated by G. A. Haddad Adel. Tehran: Hermes. (In Persian)
- Heidegger, M. (2020). *Kant and the problem of metaphysics*, translated by M. Nasr. Tehran: Pegah Roozegar No. (In Persian)
- Hirst, P. H.; Peters, R. S. (2010). *The logic of education*, translated by F. Karimi. Tehran: Elmi Farhangi Publishing Co. (In Persian)
- Johnson, R. (2016). *Knnt' Maadliiii lppppyy*, translated by M. Akhavan. Tehran: Qoqnoos Publishing Group. (In Persian)
- Kant, I. (1996). *Anthropology from a Pragmatic Point of View*, translated by V. L. Dowdell, edited by H. H. Rudnick. Southern Illinois University Press.
- Kant, I. (1998a). *Critique of Pure Reason*, edited by P. Guyer; A. W. Wood. Cambridge University Press.
- Kant, I. (1998b). *Groundwork of the Metaphysics of Morals*, edited by M. Gregor. Cambridge University Press.
- Kant, I. (2005). *Prolegomena to Any Future Metaphysics That Will Be Able to Present Itself as a Science*, translated by G. A. Haddad Adel. Tehran: Institute of University Publication (IUP). (In Persian)
- Kant, I. (2009). *Critique of the power of judgment*, translated by A. K. Rashidian. Tehran: Nashr-e Ney. (In Persian)
- Kant, I. (2013). *About Education*, translated by G. Shokouhi. Tehran: University of Tehran. (In Persian)
- Kant, I. (2015). *Groundwork of the Metaphysics of Morals*, translated by H. Enayat; A. Gheissari. Tehran: Kharazmi Publishing Co. (In Persian)
- Kant, I. (2018). *Anthropology from a Pragmatic Point of View*, translated by A. Fouladi. Tehran: Negahe Moaser. (In Persian)
- Kant, I. (2019). *Critique of Pure Reason*, translated by B. Nazari, edited by M. M. Ardebili. Tehran: Qoqnoos Publishing Group. (In Persian)
- Kearney, R. (2003). *The Wake of Imagination*. Routledge.
- Mahoozi, R. (2009). The Third Thing in Synthetic Judgment a Priori in Kant's Philosophy. *Journal of Philosophical Investigations*, 3(214): 89-104. (In Persian)
- Matarazzo, O.; Abbamonte, L.; Nigro, G. (2008). Moral Reasoning and Behaviour in Adulthood. *International Journal of Psychological and Behavioral Sciences*, 2: 859-866.
- Matherne, S. (2016). Kant's Theory of the Imagination. in A. Kind (Ed.), *The Routledge handbook of philosophy of imagination*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Moran, K. A. (2009). Can Kant have an account of moral education? *Journal of Philosophy of Education*, 43: 471-484.
- Ostaric, L. (2006). Review of Bernard Freyberg, *_Imagination in Kant's Critique of Practical Reason_*. *Notre Dame Philosophical Reviews*.
- Palmer, M. (2011). *Moral Problems: A Coursebook*, translated by A. aleboyeh. Tehran: The Organization for Researching and Composing University textbooks in the Humanities (SAMT). (In Persian)
- Palmquist, S. (2013). The idea of immortality as an imaginative projection of an indefinite moral future. in *Kant und die Philosophie in weltbürgerlicher Absicht* (pp. 925-936). De Gruyter.
- Parfit, D. (2011). *On What Matters: Volume One*. Oxford University Press.
- Rikhtegaran, M. R.; Ghomi, M. B. (2010). Examining Kant's explanation of the powers of imagination and understanding in the first and third critiques. *Zehn*, 11(41): 109-130. (In Persian)
- Rohlf, M. (2017). *Immanuel Kant*, translated by D. Mirzaei. Tehran: Qoqnoos Publishing Group. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/kant> (In Persian)

- Ross, W. D. (2014). *Kant's ethical theory: a commentary on the Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, translated by M. H. Kamalinezhad, Tehran: Iranian Research Institute of Philosophy (Hekmat). (In Persian)
- Sadeghi, M. (2016). The Role of Imagination in Moral Judgment and Motivation, *PhD Thesis, The University of Qom*. (In Persian)
- Salmani, A.; Mirzaei, D. (2019). The Review of Moral Interpretation of Aesthetic Deduction in Kant's thought. *Journal of Philosophical Investigations*, 13(26): 213-232. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2019.8008> (In Persian)
- Salmani, A.; Rashidian, S. H. (2019). The Role of Imagination in Constituting Objectivity According to Kant. *The Journal of Philosophical -Theological Research (JPTR)*, 21(79): 143-164. <https://doi.org/10.22091/jptr-pfk.2019.2502.1744> (In Persian)
- Siahi, m. (2009). Schematism in the Philosophy of Kant: An Analysis. *Wisdom and Philosophy*, 5(17): 83-96. <https://doi.org/10.22054/wph.2009.5769> (In Persian)
- Sorensen, R. A. (1992). *Thought experiments*. Oxford University Press.
- Stuart, M. T.; Fehige, J. H. Y.; Brown, R. (2018). *The Routledge companion to thought experiments*. Routledge.
- Sullivan, R. J. (2001). *An Introduction to Kant's Ethics*, translated by E. Fouladvand. Tehran: Tarhe no Publication. (In Persian)
- Thomson, A. (1999). *Critical Reasoning in Ethics: a practical introduction*. Routledge.
- Tittle, P. (2005). *What if--: collected thought experiments in philosophy*. Routledge.
- Wood, A. W. (2017). *Kant*, translated by A. Fouladi. Tehran: Negahe Moaser. (In Persian)
- Zhao, G. (2020). *Subjectivity and Infinity: Time and Existence*. Springer International Publishing.
- Zibakalam Mofrad, F. (2011). *The Philosophical Foundations of Iran Education*. Tehran: Hafiz. (In Persian)